

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

**ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ.
ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ (MARX-ENGELS)
ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ (HARDT-NEGRI):
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

**ΠΕΤΡΟΣ ΜΟΥΜΟΥΛΙΔΗΣ
Α.Μ. : 3306 Μ 001**

Αθήνα, Οκτώβριος 2009

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ : ΧΡΥΣΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΜΕΛΗ

**ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΧΑΛΚΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ
ΚΗΠΑΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
1. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟΥ (ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ- ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ.....	3
1.1. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΙ).....	3
1.2 ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ – Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΩΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗΣ (ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΤΙΚΗΣ) ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ.....	8
1.3 ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΠΛΟΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ.....	16
2. ΟΙ ΚΥΡΙΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ	23
2.1. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ....	23
2.2. ΜΟΡΦΕΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ.....	28
2.3. ΜΟΡΦΕΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ.....	34
2.4. ΠΕΡΑΝ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ.....	40
3. ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΩΝ HARDT- NEGRI ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΚΟΠΙΑ ΤΩΝ MARX – ENGELS.....	47
3.1. ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ «ΑΥΛΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ».....	47
3.2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	62
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	65

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία σκοπό έχει την παρουσίαση των κύριων θεωρητικών αναλύσεων για την εργασία και την κοινωνική απελευθέρωση αφενός μεν των Μαρξ και Ένγκελς, με έργο αναφοράς το Κομμουνιστικό Μανιφέστο και αφετέρου των Hardt και Negri, με έργο αναφοράς την Αυτοκρατορία. Το αντικείμενο μελέτης είναι ο τρόπος με τον οποίο η εργασιακή διαδικασία διασυνδέεται με την κοινωνική απελευθέρωση. Η ανάλυση επιχειρείται ιδιαίτερα μέσα στο πλαίσιο της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης. Οι επιδράσεις αναφέρονται τόσο στις αλλαγές που έχουν συντελεστεί, όσο και σε αυτές που προοιωνίζονται. Ένα κύριο στόχο της εργασίας αποτέλεσε η έρευνα σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας και η διερεύνηση διασύνδεσής της με κοινωνικά κινήματα. Ωστόσο, η εργασία παρέμεινε σε αυστηρά θεωρητικό επίπεδο.

Στο πρώτο κεφάλαιο, αρχικά, επιχειρήθηκε η παρουσία του ιστορικού πλαισίου ανέλιξης της εργασίας. Αυτό το στάδιο, αναλώθηκε στην προσπάθεια παρουσίασης της συνεισφοράς των Μαρξ και Ένγκελς ως ιστορικών, αλλά και ως κοινωνιολόγων. Στοχοποιήθηκε κυρίως η εξειδίκευσή τους στην μελέτη των μεταβάσεων. Το πέρασμα από τον μεσαίωνα στην μανιφακτούρα, αλλά και στην βιομηχανική παραγωγή της εποχής τους. Σε δεύτερο στάδιο διερευνήθηκαν οι φιλοσοφικές πτυχές του έργου των Μαρξ και Ένγκελς. Σε αυτό το στάδιο επιχειρήθηκε η εμβάθυνση στην κατανόηση του ρόλου της εργασίας ως προϋπόθεσης απελευθερωτικής δράσης. Μελετήθηκε η προϊστορία του υλικού βάσει του οποίου συγγράφηκε το Μανιφέστο (ιδιαίτερα μέσα από τα χειρόγραφα). Η διαφοροποίηση του νεαρού Μαρξ από τον Χέγκελ και τελικά η σχηματοποίηση της Μαρξικής οπτικής. Στο τρίτο στάδιο αναλύθηκε το πολιτικό πλαίσιο της διαπλοκής εργασίας και απελευθέρωσης. Υποστηρίχθηκε επίσης το ενιαίο της μαρξικής σκέψης (νεαρός Μαρξ σε σχέση με ώριμο Μαρξ).

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι κύριες απόψεις των Hardt και Negri για την συγκρότηση της Αυτοκρατορίας. Σε πρώτο στάδιο επιχειρήθηκε η παρουσίαση της πολιτικής δημιουργίας της Αυτοκρατορίας. Σε ένα δεύτερο στάδιο, αναλύθηκαν οι μορφές μετάβασης της κυριαρχίας. Η αλλαγή παραδείγματος: από τον ιμπεριαλισμό στην Αυτοκρατορία. Στο τρίτο στάδιο παρουσιάστηκαν οι σημαντικές αλλαγές στον τομέα της παραγωγής. Ο τρόπος με τον οποίο αλλάζει η φύση της εργασίας. Η διαπίστωση ότι οι αλλαγές στην παραγωγή διεισδύουν σε όλους τους τομείς της παραγωγής. Αναλύθηκαν τα όρια του ιμπεριαλισμού, η αντίσταση, η εμμένεια της κρίσης, ο μεταεκσυγχρονισμός, η νέα διοίκηση. Τέλος, στο τέταρτο

στάδιο αναλυθηκε η παρακμή και η φθορά της Αυτοκρατορίας. Η κίνηση του πλήθους εναντίον της Αυτοκρατορίας.

Στο πρώτο μέρος του τρίτου κεφαλαίου επιχειρήθηκε μια συνοπτική κριτική των κύριων θέσεων των Hardt και Negri από την μαρξική οπτική. Εξετάσθηκε η δημιουργία του πλήθους, ο νομαδισμός, η άυλη εργασία, η δυνατότητα αποσκίρτησης, η παγκόσμια υπηκοότητα, ο ρόλος της γνώσης και επικοινωνίας στην παραγωγή.

Τέλος, στο δεύτερο μέρος του τρίτου κεφαλαίου συμπεριλήφθησαν μερικά συνοπτικά κριτικά συμπεράσματα για την Αυτοκρατορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Παρουσίαση των κύριων θέσεων του Κομμουνιστικού Μανιφέστου (Ιστορική διαπλοκή εργασίας – χειραφέτησης).

1.1 ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΙ)

Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο των Μαρξ και Ένγκελς ενέχει έναν διττό χαρακτήρα αναφοράς. Έναν άμεσο για την εποχή, την οποία γράφεται, μια εποχή επαναστατικής πλημμυρίδας, μετασχηματισμών και δημιουργίας της εργατικής τάξης και έναν μακροπρόθεσμο χαρακτήρα ιστορικού και κοινωνιολογικού περιεχομένου. Πολλά στοιχεία που αναφέρονται στο Μανιφέστο είναι ήδη απαρχαιωμένα κατά τη διάρκεια της ζωής των Μαρξ και Ένγκελς, όπως οι ίδιοι παραδέχονται¹, ωστόσο αποφασίζουν να παραμείνει ως έχει στις επόμενες εκδόσεις του, γιατί αντιλαμβάνονται την ιστορικότητα του κειμένου, ως πολιτικού ντοκουμέντου και ως πλαισίου αναφοράς του κομμουνιστικού κινήματος.

Όπως αναφέρει ο Eric Hobsbawm, «το Μανιφέστο γράφτηκε μέσα σε μια και για μια συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση» και «αντιπροσώπευε μια φάση –μια σχετικά ανώριμη φάση- στην ανάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης». Το πιο πάνω, ισχύει ιδιαίτερα, όσον αφορά τις οικονομικές πτυχές της μαρξικής σκέψης. Η διάκριση μεταξύ εργασίας και εργατικής δύναμης, έννοιας βασικής στην μαρξική θεωρία της υπεραξίας και της εκμετάλλευσης δεν υφίσταται ακόμη στο Μανιφέστο(Hobsbawm,1997,σ.23)². Ωστόσο, στις γραμμές που ακολουθούν η προσέγγιση των εννοιών της εργασίας και της κοινωνικής απελευθέρωσης θα επιχειρηθεί στη βάση μιας συνεκτικής δυναμικής της μαρξικής σκέψης.

Το Μανιφέστο αντλεί τη δύναμή του και τη φρεσκάδα του από το γεγονός ότι μέσα από την αναλυτική του επεξεργασία προεξοφλεί την προσωρινότητα του καπιταλιστικού τρόπου

¹ Όπως αναφέρουν στην γερμανική έκδοση του προλόγου του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*, σ.97-98.

² Η αναφορά υπάρχει στην έκδοση του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδόσεις Θεμέλιο,2004, και αφορά άρθρο του Hobsbawm για το Μανιφέστο, το οποίο συμπεριλαμβάνεται ως εισαγωγή στην συγκεκριμένη έκδοση. Ο Hobsbawm θεωρεί ότι ο Μαρξ έγραψε το Μανιφέστο μάλλον σαν ένας κομμουνιστής οπαδός του Ρικάρντο παρά σαν ένας μαρξικός οικονομολόγος. Ο Μαρξ απέκτησε πρόσβαση στους θησαυρούς της Βιβλιοθήκης του Βρετανικού Μουσείου από το καλοκαίρι του 1850.

παραγωγής, ήδη από τα πρώιμα στάδιά του. Από την άλλη πλευρά, αυτό που τονίζεται είναι η μακρόχρονη ιστορική τάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τους συγγραφείς του Μανιφέστου, η δομική κρίση θα επέλθει σε ένα ενιαίο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον. Το Μανιφέστο, υπ' αυτήν την έννοια, γράφτηκε ίσως, όχι μόνο για να συνενώσει την υπό διαμόρφωση τάξη του προλεταριάτου της εποχής των συγγραφέων, αλλά και να αποτελέσει ένα κείμενο αρχών βάσης, όπου το παγκόσμιο προλεταριάτο του μέλλοντος θα έθετε τα «μεταβατικά καθήκοντα» δράσης του. Υπ' αυτήν την έννοια θα εξεταστεί η επικαιρότητά του και θα επιχειρηθεί η συγκριτική του προσέγγιση με την οπτική των Hardt και Negri για την συνδιαμόρφωση της εργασίας και της κοινωνικής απελευθέρωσης.

Οι Μαρξ και Ένγκελς διακρίνουν ανάμεσα σε όλους τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής και τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Η διάκριση αυτή οφείλεται στην διαρκή επαναστατικοποίηση της τεχνικής βάσης του κεφαλαίου, η οποία αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της:

« Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν επαναστατικοποιεί συνεχώς τα μέσα παραγωγής, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής, όλες γενικά τις κοινωνικές σχέσεις... [] Η αστική εποχή διακρίνεται απ' όλες τις προηγούμενες για την συνεχή ανατροπή της παραγωγής, τον αδιάκοπο κλονισμό όλων των κοινωνικών καταστάσεων και για την αιώνια αβεβαιότητα και κινητικότητα. Όλες οι σταθερές, σκουριασμένες σχέσεις και η ακολουθία τους από παλιές σεβάσμιες παραστάσεις και αντιλήψεις διαλύονται, κι όλες οι νεοσχηματισμένες παλιώνουν αμέσως, πριν προφτάσουν να γίνουν σκέλεθρα. Καθετί σταθερό και ακλόνητο κλονίζεται, καθετί ιερό βεβηλώνεται, και οι άνθρωποι αναγκάζονται επιτέλους να δουν με καθαρό μάτι τη θέση τους στη ζωή και τις μεταξύ τους σχέσεις » (Μαρξ και Ένγκελς, 2004, σ.50).

Ποτέ πριν, η διαδικασία της παραγωγής και το εμπόριο δεν ξεπερνούσαν ένα ευρύ έστω, αλλά τοπικό πεδίο εφαρμογής. Με την είσοδο στην αστική εποχή, οι υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής, ιδιοκτησίας, κυριαρχίας αρχίζουν να κλονίζονται και να υπεισέρχονται σε σταδιακή διαδικασία μαρασμού. Οι φεουδαρχικές δομές αποσυντίθενται και στην θέση τους αναπτύσσεται το πρώτο στάδιο του νέου τρόπου παραγωγής: η μανιφακτούρα. Ένα σημαντικό μέρος του μαρξικού έργου διαπνέεται από εμβάθυνση στην ιστορική μελέτη των κοινωνικών μετασχηματισμών και μεταβάσεων, ιδιαίτερα από την φεουδαρχία στην μανιφακτούρα και από την μανιφακτούρα στην μαζική εκμηχάνιση της βιομηχανικής παραγωγής.

Οι Μαρξ και Ένγκελς επιχειρούν να αποδεσμευθούν από τη λογική οργανικών κοινωνικών ολοτήτων της εποχής τους καθώς, η προσπάθειά τους έγκειται, μέσα από την ερμηνευτική των οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών, να αναδείξουν τις αντιστοιχίσεις μεταξύ των τρόπων παραγωγής και των άλλων μορφών κοινωνικών πρακτικών. Σύμφωνα με

τον Godelier, ο Μαρξ πιθανώς δανείζεται την λέξη σχηματισμός από τον ιδρυτή της γεωλογίας, Lyell, ιδρυτή της γεωλογίας. Η ταξινόμηση των πετρωμάτων αλλά και η δαρβινική θεωρία των ειδών φαίνεται να επηρεάζει την μαρξική θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης (Godelier,1987,σ.25-26). Κυρίαρχη θέση μέσα σε αυτή την θεωρία κατέχει ο ρόλος της εργασίας και η μετασχηματιστική της ισχύ.

Τόσο στο Μανιφέστο, όσο και στο μεγαλύτερο μέρος του έργου τους, ο Μαρξ και ο Ένγκελς διακρίνουν δύο φάσεις στη διαδικασία εξέλιξης και μετασχηματισμού: ένα αρχικό, πρώιμο στάδιο γένεσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και ένα δεύτερο στάδιο ωρίμανσης και ανάπτυξης αυτών των σχέσεων. Οι αλλαγές αυτές εντοπίζονται στην Δυτική Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Αγγλία. Οι συντελούμενες αλλαγές μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις περιόδους: πρώτη περίοδος (14^{ος} -15^{ος} αιώνας) όπου με κέντρο αναφοράς κυρίως την Αγγλία ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής εισέρχεται σε βαθιά κρίση, η δουλοπαροικία τείνει να εξαφανιστεί, οι χωρικοί ελεύθεροι ιδιοκτήτες αυξάνονται σημαντικά. Συντελείται επίσης μεταμόρφωση των μεθόδων καλλιέργειας και τα χειροτεχνικά εργαστήρια διασυνδέονται με το εξαγωγικό εμπόριο. Η δεύτερη περίοδος (16^{ος} -17^{ος} αιώνας έως μέσα 18^{ου} αιώνα) αφορά την παιδική ηλικία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, την περίοδο ανάπτυξης της μανιφακτούρας. Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου συντελείται σταδιακά η απαξίωση των ευγενών μετάλλων που οδηγεί στην πτώση των μισθών και της έγγειας ιδιοκτησίας, αύξηση των τιμών των εμπορευμάτων, πλουτισμός των κεφαλαιοκρατών αγροτών. Παράλληλα, συντελείται σταδιακή ισχυροποίηση του αποικιοκρατικού καθεστώτος, αναπτύσσεται η δημόσια πίστη και το χρηματιστικό σύστημα. Η δασμολογική πολιτική εξελίσσεται ως μέρος μιας συνολικότερης οικονομικής πολιτικής που έχει επίκεντρο τον προστατευτισμό της εγχώριας παραγωγής. Τέλος, οι εφαρμοζόμενες γεωργικές μέθοδοι συνεχίζουν να εκσυγχρονίζονται αυξάνοντας σημαντικά την παραγωγικότητα. Στην τρίτη περίοδο (τέλη 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα) ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αποκτά την δική του βάση, έχουμε το πέρασμα στην εκμηχάνιση της παραγωγής και την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας (Godelier,1987,σ.28-29).

Οι Μαρξ και Ένγκελς εφαρμόζουν μια διπλή αναλυτική μέθοδο για την εξήγηση της γένεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η πρώτη μέθοδος ακολουθεί μια αναδρομική πορεία, η οποία με αφετηρία τη δομή των καπιταλιστικών σχέσεων ανατρέχει στις ιστορικές συνθήκες γένεσής τους. Με τη μέθοδο αυτή αποπειράται η αναπαραγωγή της αντίστροφης γενεαλογίας των δομών από τα συστατικά μέρη τους. Μέσω αυτής της διαδικασίας επιτυγχάνεται η ανακάλυψη των σχέσεων λειτουργίας που διέπουν τις εσωτερικές δομές των υποσυστημάτων, του ρόλου ύπαρξής τους στο συνολικό σύστημα. Οι συγγραφείς του

Μανιφέστου συγγράφου ιστορία οδεύοντας, κατά κάποιο τρόπο, προς τα πίσω. Κεντρικό σημείο αναφοράς και οδηγός σ' αυτή την αντίστροφη γενεαλογική έρευνα αποτελεί η μαρξική οικονομική θεωρία. Ωστόσο, η αναδρομική μέθοδος έχει τα όρια της, διότι δεν έχει την δυνατότητα να αποδώσει ούτε την ποικιλία και το σύνολο των μορφών, ούτε την κίνηση της ιστορικής πραγματικότητας. Αυτό συμβαίνει επειδή βρίσκει στην ιστορία του παρελθόντος μόνο τι οδηγεί απευθείας στο παρόν. Αυτό που απαιτείται για μια πιο ολοκληρωμένη ιστορική ανάλυση είναι η συμπλήρωση της μεθόδου από μια άλλη που θα ακολουθεί την συνολική κίνηση από το παρελθόν προς το παρόν. Με αυτό τον τρόπο αναλύεται η ταυτόχρονη ή διαδοχική εμφάνιση πολλών τρόπων παραγωγής που έχουν αφετηρία μία κυρίαρχη μορφή αφετηρίας. Μόνο ο ένας τρόπος καταφέρνει να κυριαρχήσει, γεγονός που απαιτεί εξήγηση (Godelier,1987,σ.29-30).

Οι Μαρξ και Ένγκελς ακολουθούν μια μεθοδική επεξεργασία στοιχείων για να ανακαλύψουν τους οικονομικές τάσεις που οδηγούν στην αποσάθρωση των μορφών ιδιοκτησίας και παραγωγής της φεουδαρχίας και της επικράτησης της καπιταλιστικής μορφής του «παράγειν». Σύμφωνα με την οπτική τους ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από τα εξής: α) μια πιο ανεπτυγμένη μορφή της εμπορευματικής παραγωγής β) η εμπορευματική παραγωγή βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και του χρήματος γ) τα μέσα παραγωγής και το χρήμα υφίστανται ως κεφάλαιο, δηλαδή ως μέσα δημιουργίας νέας αξίας, υπεραξίας, η οποία εμφανίζεται ως ο σκοπός και η εγγενής κινητήρια δύναμη αυτής της μορφής παραγωγής και δ) η αξιοποίηση του κεφαλαίου πραγματοποιείται με την εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας ατόμων προσωπικά ελεύθερων, τα οποία πουλούν τη χρήση της εργατική τους δύναμης στον ιδιοκτήτη των μέσων αυτών. Τα τέσσερα προηγούμενα στοιχεία δεν έκαναν την εμφάνισή τους στον πρώιμο καπιταλισμό, υπήρχαν ήδη μέσα στην φεουδαρχική κοινωνία, ως συνέπεια της εσωτερικής ανάπτυξης της κοινωνίας αυτής. Οι Μαρξ και Ένγκελς δεν διερευνούν την ιστορική προέλευση των πιο πάνω στοιχείων αλλά τις συνθήκες και τις αιτίες του συνδυασμού τους σε μια νέα σχέση. Εφόσον, η μισθωτή εργασία αποκτά κυρίαρχη θέση μέσα σ' αυτή τη νέα σχέση, πρέπει να αναδυθεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η πώληση της εργατικής δύναμης μετασχηματίζεται από ευκαιριακή σε συστηματική. Η διαδικασία γένεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προϋποθέτει την διαδικασία αποχωρισμού των άμεσων παραγωγών από εκείνα τα μέσα παραγωγής που τους παρείχαν, και εν μέρει τους εξασφάλιζαν οι παλαιές φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής. Αυτή η διαδικασία της απομάκρυνσης, του βίαιου ή σταδιακού αποχωρισμού των εργατών από τα μέσα παραγωγής, συνιστά τη μία όψη, εκείνου που ο Μαρξ αποκάλεσε πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου (Godelier,1987,σ.30-32). «*Τα μέσα παραγωγής και συναλλαγής*

που πάνω τους διαμορφώθηκε η αστική τάξη, είχαν δημιουργηθεί στη φεουδαρχική κοινωνία. Σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης αυτών των παραγωγικών και συναλλακτικών μέσων, οι σχέσεις μέσα στις οποίες η φεουδαρχική κοινωνία παρήγαγε και αντάλλασσε, και η φεουδαρχική οργάνωση της γεωργίας και της μανιφακτούρας, με μια λέξη οι φεουδαρχικές σχέσεις ιδιοκτησίας, δεν αντιστοιχούσαν πια στις ήδη ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις. Εμπόδιζαν την παραγωγή αντί να την προωθούν. Είχαν μεταβληθεί σε ισάριθμα δεσμά. Έπρεπε να σπάσουν, κι έσπασαν» (Μαρξ και Ένγκελς, 2004, σ.52-53).

Οι συγγραφείς του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, ως οι κατ' εξοχήν θεωρητικοί της μετάβασης, ακολουθώντας την διπλή αναλυτική μέθοδο, από το παρελθόν στο παρόν και αντίστροφα, μελετούν συστηματικά την αλληλουχία των διασυνδέσεων που δομούν την πορεία της κοινωνικής εξέλιξης, το πέρασμα από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Ακριβώς σε αυτή τη γραμμή, αναπτύσσουν τη φιλοσοφική τους προσέγγιση, η οποία τονίζουν δεν αποτελεί ένα ιδεολόγημα, αλλά μια απόπειρα δυναμικής παρουσίασης της κοινωνικής πραγματικότητας ως μέρους της φύσης. «Οι θεωρητικές θέσεις των κομμουνιστών δε βασίζονται με κανένα τρόπο σε ιδέες ή αξιώματα που εφευρέθηκαν ή ανακαλύφθηκαν από τον έναν ή τον άλλον αναμορφωτή του κόσμου. Είναι μόνο γενικές διατυπώσεις για τις πραγματικές σχέσεις ενός υπαρκτού ταξικού αγώνα, μιας ιστορικής κίνησης που διαδραματίζεται μπροστά στα μάτια μας. Η κατάργηση των μέχρι σήμερα σχέσεων ιδιοκτησίας δεν αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κομμουνισμού. Όλες οι σχέσεις ιδιοκτησίας βρίσκονταν σε μια συνεχή ιστορική αλλαγή, σε μια συνεχή ιστορική μεταβολή» (Μαρξ και Ένγκελς, 2004, σ.65). Φωτίζοντας το μονοπάτι του περάσματος από τις φεουδαρχικές δομές στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η μαρξική μέθοδος «προοιωνίζει» τους δυνητικούς όρους της αποσάθρωσης του ίδιου του καπιταλισμού.

1.2 ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ – Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΩΣ ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΗΣ (ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΤΙΚΗΣ) ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Η βαθύτερη κατανόηση του Μανιφέστου προϋποθέτει, αλλά δεν εξαντλείται στη μελέτη του ιστορικού υπόβαθρου της συγγραφής του. Κρίσιμο σημείο σε αυτή τη διαδικασία αποτελεί η διαλεκτική σχέση της μαρξικής προς τη γεγκελιανή φιλοσοφική σκέψη. Ειδικότερα, η σύνθεση του υλισμού του Feuerbach και της διαλεκτικής του Hegel αποτελούν τη βάση της θεώρησης των Marx και Engels, βέβαια πάνω σε ένα αντεστραμμένο πλαίσιο. Αυτό που επισημαίνει στις «Θέσεις» (για τον Feuerbach) ο Μαρξ είναι ότι « η κυριότερη ατέλεια κάθε υλισμού ως τώρα – συνυπολογίζοντας και τον φοϋερμπαχικό» ήταν να μην καταλαβαίνει τη σχέση της ανθρωπότητας με τη φύση σαν ενεργή σχέση. Η σχέση αυτή, κατά τον Μαρξ, υπόκειται σε διαρκή αναμόρφωση μέσα στην ιστορική εξέλιξη. Στην πορεία εξέλιξης της φυσικής ιστορίας αντικαθρεφτίζεται και η ανθρώπινη εξέλιξη. Η εργασία αποτελεί το μόνο εργαλειακό μέσο που διαθέτουμε και η οποία αποτελεί μια διαδικασία μετάπλασης της φύσης. (Μαρξ , 1982 , σ.85-90). Όσο πιο πολύπλοκη γίνεται αυτή η τιθάσευση της φύσης, τόσο πιο πολύπλοκη γίνεται η κοινωνική σχέση που την ενσωματώνει. Για παράδειγμα, ο E.P. Thompson ασχολείται με το απειθάρχητο του πρώιμου προλεταριάτου και επεξηγεί ότι η διεύρυνση της μηχανοποίησης σημαίνει διεύρυνση της πειθαρχίας στις βιομηχανικές διαδικασίες³(E.P. Thompson,1994,σ.33,42)

Η αδυναμία του Feuerbach είναι ότι αντιλαμβάνεται την κοινωνική σχέση ως κάτι αυθύπαρκτο, πέραν των ιστορικών – κοινωνικών υποκειμένων που την παράγουν. Ο Engels αναφέρει: «ο πραγματικός ιδεαλισμός του Feuerbach παρουσιάζεται μόλις φτάσουμε στην φιλοσοφία του για τη θρησκεία και την ηθική. Δεν θέλει με κανένα τρόπο να καταργήσει τη θρησκεία. Θέλει να την τελειοποιήσει. Η ίδια η φιλοσοφία πρέπει να ενσωματωθεί στη θρησκεία» (Ενγκελς , 1982 , σ.45). Η θεώρηση του Feuerbach διαχωρίζει τις ιστορικές περιόδους της ανθρωπότητας μόνον μέσα από «θρησκευτικές αλλαγές». Αυτό που προσπαθεί να επιτύχει είναι η ίδρυση μιας θρησκείας πάνω σε υλιστική βάση κάτι που ο Ένγκελς θεωρεί

³ Ο E.P. Thompson αναφέρει για αυτήν την περίοδο (2^ο μισό του 18^{ου} αιώνα), το εκπληκτικό βιβλίο *Νόμων των Χυτηρίων του Κρόουλεη*. Εκεί, τη στιγμή που γεννιόταν στην βιομηχανία η μεγάλη μονάδα παραγωγής, ο γέροντος αυθέντης Κρόουλεη έκρινε ότι ήταν απαραίτητο να συντάξει έναν ολόκληρο αστικό και ποινικό κώδικα, με περισσότερες από 100.000 λέξεις, για να κυβερνήσει και να βάλει σε τάξη ένα ανυπόταχτο εργατικό δυναμικό.

ότι είναι αντίστοιχο με το να «*θεωρούμε την σύγχρονη χημεία σαν αληθινή αλχημεία*» (Ένγκελς, 1982 , σ.47). «*Οι νόμοι, η ηθική, η θρησκεία είναι γι' αυτόν (το προλετάριο) μόνο αστικές προλήψεις που πίσω τους κρύβονται ισάριθμα αστικά συμφέροντα*» (Μαρξ και Ένγκελς,2004, σ.61). Οι προλετάριοι δεν μπορούν να πιστέψουν σε μια υλική θρησκεία, όπως προτείνει ο Feuerbach. Είναι «*αναγκασμένοι*», ή μάλλον ικανοί, λόγω της θέσης τους στην παραγωγή, να αναθεωρούν συνέχεια οτιδήποτε ενδύεται ένα μεταφυσικό περίβλημα.

Σύμφωνα με την μαρξική θεώρηση, η ύπαρξη του προλεταριάτου στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία αναδύει το «*μυστικό της ίδιας της ύπαρξης του*», την ουσιαστική διάλυση της ευταξίας του κόσμου της αστικής εποχής. Το προλεταριάτο με την άρνησή του στην ατομική ιδιοκτησία (των μέσων παραγωγής) δεν επιφέρει μια μεταφυσική ευταξία μιας νέας εποχής, πέραν της αστικής, αλλά διευρύνει την ήδη υπάρχουσα ιδιοκτησιακή πρακτική για το σύνολο της κοινωνίας ή όπως αναφέρει ο Μαρξ: (το προλεταριάτο) «*ανεβάζει στην τάξη μιας κοινωνικής αρχής εκείνο που η κοινωνία ανέβασε στην τάξη της αρχής της, εκείνο που ενσωματώθηκε ήδη σ' αυτήν σαν το αρνητικό αποτέλεσμα της κοινωνίας χωρίς τη δική του συμμετοχή*» (Μαρξ,196-; ,σ.23). Η δημιουργικότητα του προλεταριάτου προκύπτει από την θέση του στην παραγωγή. Με άλλα λόγια, είναι αναγκασμένο να λειτουργεί σε συλλογικό επίπεδο και επομένως ικανό να απορρίπτει διαρκώς τον μεταφυσικό του ορίζοντα. «*Αυτό που υφίσταται ήδη για τα εννέα δέκατα του πληθυσμού, θα βρει εφαρμογή για το σύνολο της κοινωνίας*» (Μαρξ και Ένγκελς,2004, σ.68).

Η διαδρομή προς αυτήν την ιστορική διαδικασία συναρτάται προς την συνάντηση της φιλοσοφίας με το προλεταριάτο. Η αλληλεπίδρασή τους σε μια διαλεκτική ανατροφοδότηση θα επιφέρει όχι το τέλος της ιστορίας ή το τέλος της ίδιας της διαλεκτικής αλλά το τέλος της αστικής περιόδου, την κοινωνικοποιημένη ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και κατά συνέπεια την αποσάθρωση και το σβήσιμο των λειτουργιών και μηχανισμών του ίδιου του κράτους. Στην πορεία αυτής της χειραφετητικής δράσης «*η φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τα υλικά της όπλα, όπως το προλεταριάτο βρίσκει στη φιλοσοφία τα πνευματικά του όπλα*». Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, η ίδια η αυτοσυνειδησία και η κοινωνική απελευθέρωση του προλεταριάτου περιέχει ως εγγενές στοιχείο την αυτοκατάργησή του ως τάξη (Μαρξ,1978,σ.30-31).

Η μαρξική αντίληψη αναπτύσσεται όχι με απλό παραμερισμό του Hegel, αλλά με μια διαλεκτική αντιστροφή. Η προσέγγιση του Hegel ταυτίζει την διαλεκτική με την αυτοεξέλιξη της Ιδέας. Η Απόλυτη Ιδέα υπάρχει σε μια άχρονη διάσταση, μη αντιληπτή προς τους ανθρώπους ενώ παράλληλα αποτελεί την «*ζωντανή ψυχή του κόσμου που υπάρχει γύρω μας*». Η Ιδέα εξελίσσεται και επιστρέφει στον εαυτό της περνώντας βαθμιαία από όλες τις

«προβαθμίδες» που εμπεριέχονται μέσα σε αυτήν. Στη συνέχεια η φυσική εξέλιξη της Ιδέας είναι η *αλλοτρίωση* και η μεταμόρφωση σε φύση, όπου χωρίς συνείδηση του εαυτού της, μετασχηματίζεται και φτάνει με τον άνθρωπο, στην αυτοσυνείδηση. Η αυτοσυνείδηση επεξεργάζεται τον εαυτό της μέσα στην ιστορία, έως ότου η Απόλυτη Ιδέα επιστρέψει ολοκληρωτικά στον εαυτό της. Όλη η διαλεκτική εξέλιξη με τις παλινδρομήσεις που την διέπουν δεν είναι τίποτε άλλο, κατά τον Hegel, παρά «η απεικόνιση της αυτοκίνησης της Ιδέας, που γίνεται προαιώνια, δεν ξέρει κανείς που, μα οπωσδήποτε, ανεξάρτητα από κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο». Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, η ιδεαλιστική αυτή προσέγγιση έφθανε στα χρονικά όριά της, με την έλευση και σταδιακή ανάπτυξη του προλεταριάτου σε τάξη. «Αντιληφθήκαμε τις ιδέες στο κεφάλι μας πάλι υλιστικά, σαν απεικονίσεις των πραγματικών αντικειμένων, αντί να θεωρούμε τα πραγματικά αντικείμενα σαν απεικονίσεις τούτης ή εκείνης της βαθμίδας της απόλυτης Ιδέας» (Ένγκελς, 1982, σ.59).

Στη εγελιανή διαλεκτική η εργασία αποτελεί μία πνευματική διαδικασία, μία «απεικόνιση της αυτοκίνησης της Ιδέας», σε αντίθεση με την μαρξική διαλεκτική όπου η εργασία, τόσο στη χειρωνακτική όσο και στη πνευματική της εκδοχή, αποτελεί μία κατ'εξοχήν υλική διαδικασία που ενέχει θέση αιτίας αλλά και αιτιατού της ίδιας της φιλοσοφίας, δρα δηλαδή ως προϋπόθεση της. Η ανατροπή του Hegel στην συστηματοποίηση της προσέγγισης των Μαρξ και Ένγκελς, από το πρώιμο έργο τους ως την συγγραφή των *Grundrisse* και του *Κεφαλαίου*, μεταφέρει στο κέντρο της ανάλυσης την εργασία, όχι μόνον ως αφαίρεσης (Hegel), αλλά και ως συγκεκριμένης υλικής διαδικασίας συγκεκριμένων υποκειμένων. Η εργασία, υπ' αυτήν την οπτική, αποκτά ένα νέο περιεχόμενο: της δημιουργικής αυτογένεσης του ίδιου του ανθρώπου. Το προλεταριάτο αποκτά τον επαναστατικό του ρόλο στην κοινωνία βάσει της φυσικής του θέσης στην παραγωγική διαδικασία.

Ο Μαρξ τονίζει ότι ο Feuerbach ήταν ο μόνος που πήρε μια σοβαρή και κριτική στάση απέναντι στη χεγκελιανή διαλεκτική. Η συμβολή του αναγνωρίζεται σε τρία σημεία: (1) συστηματοποίησε τη θέση ότι η φιλοσοφία δεν είναι τίποτε διαφορετικό από θρησκεία που εισήχθη στη σκέψη και αναπτύχθηκε σε σκέψη, ως μια άλλη μορφή σκέψης και ως τέτοια καταδεικνύει την αποξένωση της φύσης του ανθρώπου, (2) θεμελίωσε τον αληθινό υλισμό ως πραγματική επιστήμη θέτοντας την κοινωνική σχέση «ανθρώπου προς άνθρωπο» ως βασική αρχή της θεωρίας του, (3) αντιτάχθηκε στην άρνηση της άρνησης ως κάτι το απόλυτα θετικό, το θετικό που βασίζεται πάνω στον εαυτό του και είναι θετικά θεμελιωμένο στον εαυτό του (Μαρξ, 1975, σ.170).

Ο Feuerbach εξηγώντας την χεγκελιανή διαλεκτική την αναπαριστά σχηματικά ως εξής: η αφηρηρία της είναι το άπειρο, το αφηρημένα καθολικό ή πιο απλά η θεολογία. Στο ενδιάμεσο στάδιο παραμερίζεται το άπειρο και έρχεται στο προσκήνιο το αισθητό, το πεπερασμένο ή με άλλα λόγια η φιλοσοφία ως παραμερισμός της θρησκείας και της θεολογίας. Τέλος, για άλλη μια φορά καταργείται το αισθητό και επιστρέφει το άπειρο ή η αποκατάσταση της θρησκείας και της θεολογίας μέσω της φιλοσοφίας. Η τεράστια συνεισφορά του Feuerbach είναι ότι αντιλαμβάνεται την άρνηση της άρνησης με ένα διαφορετικό τρόπο, μόνο ως αντίφαση της φιλοσοφίας με τον εαυτό της, όπου επιβεβαιώνει την θεολογία, σε ένα ανώτερο επίπεδο, αφού πρώτα ασχολείται με την αναλυτική αποδόμησή της. Την επιβεβαιώνει σε αντίθεση προς τον εαυτό της, *«σαν σκέψη που ξεπερνά τον εαυτό της στη σκέψη και σαν σκέψη που αγωνίζεται να γίνει άμεση επίγνωση, φύση και πραγματικότητα»*. Το καινούριο που κομίζει ο Hegel είναι ότι ανακαλύπτει την αφηρημένη, λογική, θεωρητική έκφραση της κίνησης της ιστορίας. Αυτή η κίνηση της ιστορίας δεν είναι ακόμη η πραγματική ιστορία του ανθρώπου σαν δεδομένο υποκείμενο, είναι μόνο η διαδικασία της δημιουργίας του, η ιστορία της εμφάνισής του (Μαρξ,1975,σ.170-171).

Ο Hegel αντιλαμβάνεται την δύναμη του κράτους ως οντότητας αποξενωμένη από την ύπαρξη του ανθρώπου, την αντιλαμβάνεται μόνο στην μορφή της ως σκέψης και ως εκ τούτου αποτελεί *«μόνο μια αποξένωση της καθαρής, δηλαδή της αφηρημένης, φιλοσοφικής σκέψης»*. Με αυτό τον τρόπο ολόκληρη η κίνηση οδηγείται στην απόλυτη γνώση. Ο ίδιος ο φιλόσοφος αποτελεί μια αφηρημένη μορφή του αποξενωμένου ανθρώπου, ο οποίος μέσα από την θεώρησή του τοποθετείται ως μέτρο του αποξενωμένου κόσμου. Ολόκληρη η ιστορία της αλλοτρίωσης, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αναιρείται η αλλοτρίωση δεν είναι τίποτε περισσότερο από την ίδια την ιστορία της παραγωγής της αφηρημένης, δηλαδή της απόλυτης σκέψης (Μαρξ,1975,σ.174).

Η εγελιανή θεώρηση στο θέμα της εργασίας κινείται στα πλαίσια της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Η εργασία αντιμετωπίζεται ως ουσία, αυτό-επιβεβαιούμενη ουσία του ανθρώπου. Υπ' αυτήν την οπτική βλέπει μόνο τις θετικές πτυχές της εργασίας. Το παραπάνω συμβαίνει γιατί ο Hegel αναγνωρίζει ως εργασία μόνο την αφηρημένη πνευματική εργασία. Η εργασία του ανθρώπου ως ουσία του ανθρώπου ταυτίζεται με την ίδια την αλλοτρίωση του, την ύπαρξη του ως αλλοτριωμένου ανθρώπου. Η ταύτιση της αλλοτρίωσης με την ουσία του ανθρώπου οφείλεται ακριβώς στο γεγονός ότι η ανθρώπινη ύπαρξη αντικειμενοποιεί τον εαυτό της σε αντίθεση με την αφηρημένη σκέψη (Μαρξ,1975,σ.177).

Ο Meszaros προβαίνει στην επισήμανση ότι ο Hegel προκειμένου να ολοκληρώσει το σύστημά του, δεν εγκαταλείπει ασυνεπώς την βάση της ιστορικής του αντίληψης αφού αυτή

είναι εξ αρχής σύμφυτα ανιστορική. Η ανθρώπινη δράση δεν γίνεται κατανοητή έξω από το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο που συντελείται. Αν, ωστόσο, η ανθρώπινη ιστορία, αποτελεί ένα «κλειστό» σύστημα εκ των προτέρων προκαθορισμένο - όπως όλα τα είδη θεολογικής τελεολογίας - το φιλοσοφικό σύστημα που κάνει χρήση μιας τέτοιας τελεολογίας δομείται κατ' ανάγκη και το ίδιο ως ένα «κλειστό σύστημα». Σε αντίθεση, η μαρξική θεώρηση οργανώνεται με τους όρους μιας σύμφυτα ιστορικής - «ανοιχτής» - τελεολογίας που δεν μπορεί να δεχτεί την «παγιότητα» σε κανένα στάδιο (Meszaros,1981,σ.125-126).

Η «ανοιχτή» τελεολογία θεμελιώνεται στην προσέγγιση του αντικειμενικού, ιστορικού ανθρώπου. *«Να είσαι αντικειμενικός, φυσικός και αισθητός και να έχεις αντικείμενο, φύση και αίσθηση έξω από τον εαυτό σου, ή να είσαι αντικείμενο, φύση και αίσθηση για έναν τρίτο είναι το ίδιο και το αυτό πράγμα.[...] Μια ύπαρξη που δεν έχει την φύση της έξω από τον εαυτό της δεν είναι μια φυσική ύπαρξη και δεν διαδραματίζει κανένα ρόλο στο σύστημα της φύσης»* (Μαρξ,1975,σ.182). Ο πραγματικός, συγκεκριμένος άνθρωπος, ζώντας στο βασίλειο της αναγκαιότητας και όχι στο βασίλειο της αφαίρεσης, αποτελεί μια «πάσχουσα ύπαρξη» και ως εκ τούτου μια «θυμοειδή ύπαρξη». Κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης ύπαρξης αποτελεί το πάθος για την κατάκτηση του αντικειμένου της. Ο άνθρωπος, ως ανθρώπινη φυσική ύπαρξη αποτελεί ύπαρξη για τον εαυτό του, και επομένως μια ειδολογική ύπαρξη που δρα πρωταρχικά μέσω της επιβεβαίωσης και της πραγμάτωσης του εαυτού και της γνώσης που παράγεται διαμέσου αυτής της διαδικασίας. Η ανθρώπινη ύπαρξη υπόκειται και αντίκειται την ίδια στιγμή και διαμέσου της μεταβίβασης της γνώσης παράγεται η ιστορική εξέλιξη. Όμως η ιστορία, η αληθινή φυσική ιστορία του ανθρώπου αποτελεί μια διαδικασία που ξεπερνά τον εαυτό της (Μαρξ,1975,σ.183).

Η απελευθέρωση από την μισθωτή εργασία, επομένως, μπορεί να κατανοηθεί μόνο με όρους ιστορικούς, γιατί αποτελεί μια ιστορική και όχι μια διανοητική πράξη. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας, του εμπορίου, της αγροτικής οικονομίας, των όρων επικοινωνίας είναι που οδηγούν προς την απελευθέρωση από τον μισθωτό χαρακτήρα της εργασίας (Μαρξ,1997,σ.69). Αν στο σύστημα του Hegel η ιστορία παραμένει η κίνηση των ιδεών σε ένα αφαιρετικό επίπεδο, χωρίς την δυνατότητα βαθμιαίας αύξησης της αυτοσυνείδησης των δρώντων υποκειμένων, ο υλισμός του Feuerbach παραμένει ένα ιδεολόγημα με υλιστικό περίβλημα. Ο Feuerbach αναφέρεται στον «άνθρωπο» και όχι στους «πραγματικούς ανθρώπους». Με την έννοια «άνθρωπος» εννοεί «Γερμανός», γι' αυτό ο Μαρξ συμπυκνώνει την αντίληψή του για την θεώρηση του Feuerbach στη φράση: *«στο βαθμό που ο Feuerbach είναι υλιστής δεν καταπιάνεται με την ιστορία, και στο βαθμό που εξετάζει την ιστορία δεν είναι υλιστής»* (Μαρξ,1997,σ.73).

Στην εγγελιανή άρνηση της άρνησης δεν συντελείται η επικύρωση της πραγματικής ύπαρξης μέσα από την άρνηση της φαινομενικής ύπαρξης. Στην διαδικασία αυτής της διαλεκτικής κίνησης επιβεβαιώνεται η φαινομενική, αυτοαποξενωμένη, αλλοτριωμένη ύπαρξη στην άρνησή της ή η άρνηση αυτής της ύπαρξης ως αντικειμενικής, που ενυπάρχει έξω από τον άνθρωπο, ανεξάρτητα απ' αυτόν και τους μετασχηματισμούς της σε υποκείμενο. Η πράξη του ξεπεράσματος, ή το πέρα από την άρνηση της άρνησης, διαδραματίζει έναν ειδικό ρόλο στον οποίο η άρνηση και η διαφύλαξη (επιβεβαίωση) συνενώνονται (Μαρξ,1975,σ.186-187). Στο χεγγελιανό σύστημα η υπέρβαση της άρνησης της άρνησης οδηγεί σε μια αντίθεση η οποία επιφέρει συνένωση. Αυτό οφείλεται στο αφηρημένο υποκείμενο όπου οι σκέψεις θεωρούνται πράγματα, ξέχωρα από το υποκείμενο, με δική τους λειτουργία και δυναμική. Ο μηχανισμός της υπέρβασης μπορεί να απεικονισθεί ως «ροπές κίνησης» όπου ξεδιπλώνεται μαθηματικά μια σειρά γνήσιων υποσυνόλων. Στην *«Φιλοσοφία του Δικαίου»* του ο Hegel, αίροντας διαδοχικά τις έννοιες, ανακαλύπτει πίσω από το ιδιωτικό δίκαιο την ηθική, πίσω από την ηθική την οικογένεια, πίσω από την οικογένεια την πολιτική κοινωνία, πίσω από την πολιτική κοινωνία το κράτος και πίσω από το κράτος την παγκόσμια ιστορία. Το κράτος στο χεγγελιανό σύστημα αποτελεί ένα υπερβατικό όριο πέρα από το οποίο δεν μπορούμε να κινηθούμε. Ο Μαρξ διαβλέποντας αυτή την συλλογιστική υποστηρίζει ότι *« ο θρησκευόμενος άνθρωπος μπορεί να βρει την τελική του επιβεβαίωση στον Hegel »* (Μαρξ,1975,σ.188).

Η μαρξική θεώρηση, αναδεικνύει την άρνηση της άρνησης μέσα από την οπτική του Feuerbach, ενταγμένη όμως μέσα στο ιστορικό πλαίσιο. Στο μαρξικό σύστημα το ξεπέρασμα της άρνησης της άρνησης οδηγεί όχι σε μια αντίθεση αλλά σε μια αντίφαση η οποία επιφέρει όχι συνένωση αλλά σύνθεση. Σε αντίθεση με την εγγελιανή διαλεκτική που χαρακτηρίζεται από κλειστότητα, στην μαρξική διαλεκτική το υποκείμενο βρίσκεται σε διαρκή ανοικτή αλληλεπίδραση με το «έξω», σύγκρουση, πάλι και σύνθεση εκ νέου. Με αυτόν τον τρόπο, από την *τελεολογική «κλειστότητα»* του χεγγελιανισμού μεταφερόμαστε στην *«ανοιχτή» δυναμικότητα* της μαρξικής σκέψης, η οποία αντιλαμβάνεται τα δρώντα υποκείμενα ως πραγματικούς, συγκεκριμένους ανθρώπους, ανθρώπους, όπως προαναφέρθηκε, υποκείμενα και αντικείμενα ταυτόχρονα. Η αυτοσυνείδηση των συγκεκριμένων, πραγματικών ανθρώπων ξεδιπλώνεται μέσω της διαδικασίας της γνώσης, η ανάπτυξη της οποίας συντελείται σταδιακά αλλά και με ρήξεις. Η διαλεκτική μέθοδος εμπεριέχει την έννοια της ασυνέχειας μέσα στη συνέχεια και την έννοια της συνέχειας μέσα στην ασυνέχεια. Μέσα από αυτήν την οπτική, οι συγγραφείς του Μανιφέστου αντιλαμβάνονται τον ιστορικό άνθρωπο, την εργασία του, ως διαδικασία επικοινωνίας με την υπόλοιπη φύση ή αλλιώς ως αμφίδρομη αλληλεπίδραση μέρους και όλου.

Ο Μαρξ, γράφει το 1844: « Ο άνθρωπος αποξενωμένος από τον εαυτό του είναι επίσης ο στοχαστής αποξενωμένος από την ουσία του, δηλαδή από την φυσική και ανθρώπινη ουσία του. Οι σκέψεις του είναι κατά συνέπεια σταθερά φαντάσματα που υπάρχουν έξω από την φύση και τον άνθρωπο. Στην «Λογική» του ο Hegel κλείδωσε όλα αυτά τα φαντάσματα κατανοώντας το καθένα απ' αυτά πρώτα σαν άρνηση, δηλαδή σαν *αλλοτριωμένη ανθρώπινη σκέψη* και μετά σαν άρνηση της άρνησης, δηλαδή σαν ξεπέραςμα της αλλοτρίωσης αυτής, σαν μια πραγματική έκφραση της ανθρώπινης σκέψης. Αλλά από την στιγμή που η άρνηση αυτή είναι η ίδια παγιδευμένη στην αποξένωση, αυτό αντιστοιχεί εν μέρει με την αποκατάσταση των σταθερών φαντασμάτων στην αποξένωσή τους και εν μέρει στην αποτυχία να κινηθεί πέρα από τη τελική φάση, τη φάση της αυτοαναφοράς στην αλλοτρίωση, που είναι η αληθινή ύπαρξη των φαντασμάτων αυτών.[...] Αλλά η φύση επίσης, παρμένη αφηρημένα, για τον εαυτό της, και στον σταθερό διαχωρισμό της από τον άνθρωπο, δεν είναι τίποτα για τον άνθρωπο» (Μαρξ,1975,σ.193-194). Αυτή η άρση του οριστικού αδιεξόδου της εγγελιανής περιπλάνησης αποτελεί την σημαντικότερη φιλοσοφική συνεισφορά του Μαρξ, και στην ουσία αποτελεί αποδόμηση της ίδιας της φιλοσοφίας. Οι ανθρώπινες σκέψεις δεν αποτελούν παρά την ενόραση της φύσης και ως τέτοιες δομούν την πράξη της επιβεβαίωσης απόσπασής τους από την ενόραση της φύσης ή μια συνειδητή αναπαράσταση της διαδικασίας με την οποία «υλοποιήθηκε» η αφαίρεση.

Η μισθωτή εργασία, αποτελεί την αλλοτριωμένη μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας, ή του τρόπου της επικοινωνίας του ιστορικού ανθρώπου με την φύση. Ο διακριτός διαχωρισμός μεταξύ εργασίας καισχόλης αποτελεί έναν τεχνητό διαχωρισμό μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια⁴. Η ανθρώπινη δραστηριότητα θα σμιλευθεί ξανά ως ενιαία. Κυρίαρχη θέση σε αυτή την ιστορική διαδικασία κατέχει το προλεταριάτο. Ο ιστορικός αυτός ρόλος του προλεταριάτου δεν προκύπτει από μια «ανώτερη ηθική» του, άλλωστε η ηθική έχει αποδομηθεί στη μαρξική μέθοδο ανάλυσης, αλλά από την θέση του στην παραγωγή. Ο κομμουνισμός, δεν αποτελεί μια ακόμη ιδεολογία, αλλά την αποκαθήλωση κάθε ιδεολογίας, αφού προκύπτει από την αέναη κριτική της κριτικής της ιδεολογίας.

Ο κομμουνισμός δεν είναι φυγή, δεν είναι αφαίρεση, ούτε απώλεια του αντικειμενικού κόσμου που δημιούργησε ο άνθρωπος, αλλά μάλλον η πρώτη πραγματική πραγμάτωση του

⁴ Ο E.P. Thompson περιγράφει την εργασία στην προνεωτερικότητα, π.χ. στη μεσαιωνική Ευρώπη, συνδεδεμένη και εναρμονισμένη με κάποιες φυσικές χρονικές περιόδους και καταταμίσεις (εποχικότητα κατανομής των εργασιών). Αλλά και κατά την διάρκεια της ημέρας η εργασία αλλά και ησχόλη δεν ήταν έννοιες εντελώς διακριτές μεταξύ τους όπως από τον πρώιμο καπιταλισμό και ύστερα. Η ίδια η αντίληψη του χρόνου ήταν διαφορετική. (Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός, [1994])

ανθρώπου, η επαλήθευση της ανθρώπινης ουσίας του ή με μια έννοια η πραγματική χαραυγή της ιστορίας του.

1.3 Το ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΠΛΟΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ

«Στην αστική κοινωνία, η ζωντανή εργασία είναι μόνον ένα μέσο για να αυξάνεται η συσσωρευμένη εργασία. Στην κομμουνιστική κοινωνία, η συσσωρευμένη εργασία είναι μόνον ένα μέσο για να ευρύνει, να πλουτίζει και να προάγει τη ζωή των εργατών. Στην αστική κοινωνία λοιπόν κυριαρχεί το παρελθόν πάνω στο παρόν· στην κομμουνιστική, το παρόν πάνω στο παρελθόν» (Μαρξ και Ένγκελς, 2004, σ.67). Στην φράση αυτή του Μανιφέστου αποτυπώνεται η συστημική και αντι-συστημική λειτουργία του κεφαλαίου μέσα στην ιστορική του διαδρομή. Ο Μαρξ της νεότητας, περισσότερο μέσα από φιλοσοφική προσέγγιση, μπορεί να μην έχει ακόμη την εμβάθυνση και αναλυτική δεινότητα στην πολιτική οικονομία που αποκτά σταδιακά ως την ωριμότητά⁵, αλλά ενυπάρχει ήδη ο βασικός πυρήνας της αποδόμησης της αστικής οικονομικής επιστήμης. Ο τρόπος κατανόησης της κίνησης του κεφαλαίου, των κρίσεων που γεννά, αλλά και του ξεπεράσματος τους ως την συνολική αποσάθρωση του με την εμφάνιση της αντι-συστημικής δυναμικής του, εμφανίζεται ήδη στο *Μανιφέστο*. Στις κρίσεις, «οι παραγωγικές δυνάμεις που βρίσκονται στη διάθεση της (αστικής τάξης) δεν εξυπηρετούν πια την προώθηση των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας· αντίθετα, οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν γίνει πολύ ισχυρές γι' αυτές τις σχέσεις, εμποδίζονται απ' αυτές· και κάθε φορά που οι παραγωγικές δυνάμεις ξεπερνούν το εμπόδιο, φέρνουν όλη την αστική κοινωνία σε αναταραχή, βάζουν σε κίνδυνο την ύπαρξη της αστικής ιδιοκτησίας.[...] Πως ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Απ' το ένα μέρος με την αναγκαστική καταστροφή ενός αριθμού παραγωγικών δυνάμεων· απ' την άλλη, με την κατάκτηση νέων αγορών και με την πληρέστερη εκμετάλλευση των παλιών. Δηλαδή πως; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο ισχυρές κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για την πρόληψή τους» (Μαρξ και Ένγκελς, 2004, σ.53-54).

Στον Πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, ο Μαρξ αρχίζοντας να συνθέτει την φιλοσοφία με την πολιτική οικονομία με έναν όλο και πιο πολύπλοκο τρόπο αναφέρει: «στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από της θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγικές, που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο των παραγωγικών αυτών σχέσεων αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση, που πάνω σ' αυτήν υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό οικοδόμημα, που σ' αυτό

⁵ Ιδιαίτερα με την συγγραφή των *Grundrisse* και του *Κεφαλαίου*.

αντιστοιχούν ορισμένες μορφές της κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων αυτό που καθορίζει το ΕΙΝΑΙ τους, μα αντίστροφα, το κοινωνικό τους ΕΙΝΑΙ, είναι αυτό που καθορίζει την συνείδησή τους» (Μαρξ,1978,σ.23). Ίσως, στην τελευταία πρόταση συμπυκνώνεται η εξήγηση της ανυπαρξίας ενασχόλησης του Μαρξ με το φαινόμενο της γραφειοκρατίας αλλά και τον κίνδυνο ο ίδιος ο «επιστημονικός σοσιαλισμός» να εκφυλιστεί σε κρατική ιδεολογία – θεωρώντας το πρώτο ως περιορισμένο φαινόμενο μιας συγκεκριμένης μεταβατικής περιόδου και το δεύτερο ως δυνάμει αέναη διάψευση.

Η ατομική ιδιοκτησία και η ανταλλαγή δεν πρέπει να θεωρούνται απόλυτες αλλά σχετικές, πεπερασμένες, γιατί στην αντίθετη περίπτωση γίνονται αντιληπτές ως «ενύπαρκτες στην ανθρώπινη φύση», και κατ' επέκταση και ο καταμερισμός της εργασίας, η κεφαλαιοκρατική μορφή της παραγωγικής δραστηριότητας ως μισθωτής εργασίας θα εμφανίζεται κατ' ανάγκη ως απόλυτη, λόγω συνεπαγωγής. Η δευτέρου βαθμού διαμεσολάβηση με αυτό τον τρόπο θα εμφανίζονταν ως πρώτου βαθμού και επομένως ως απόλυτος οντολογικός παράγοντας, ως αιώνια αρχή. Κατά συνέπεια η άρνηση των αλλοτριωμένων εκδηλώσεων αυτής της διαμεσολάβησης θα πάρει κατ' ανάγκη την μορφή νοσταλγικών ηθικολογικών αιτημάτων (Meszaros,1981,σ.86). Ο Meszaros φέρνει ως παράδειγμα τέτοιας θεώρησης τον Ρουσσώ, όμως αυτό που πρέπει να κάνουμε, είναι να αντιληφθούμε έναν Μαρξ πέραν του Ρουσσώ, πέραν δηλαδή ηθικών αιτημάτων που ανακύπτουν, μέσα από την αποδομητική ανάλυση τους. Ο Ρουσσώ, παρά την αντίθεσή του απέναντι σε ορισμένα φαινόμενα αλλοτρίωσης, δεν μπόρεσε να ξεφύγει από έναν φαύλο κύκλο αυτοαναφορικής προσέγγισης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι απέδωσε προτεραιότητα στις δευτέρου βαθμού διαμεσολαβήσεις σε σχέση με του πρώτου βαθμού⁶. Με αυτόν τον τρόπο παρέμεινε εγκλωβισμένος στην άλυτη αντίφαση της κατασκευής του, επειδή ακριβώς «φетиχοποίησε» την αντίληψη περί «δίκαιης συναλλαγής» που ήταν αντίθετη συναισθηματικά με τις οντολογικά θεμελιακές πρωτοβάθμιες διαμεσολαβήσεις, δηλαδή με τον «πολιτισμό» (Meszaros,1981,σ.86).

Ο Μαρξ, συχνά, τονίζει το γεγονός της διπλής όψης της αλλοτρίωσης, σύμφωνα με την οποία η εργασία στερείται αντικείμενο και το κεφάλαιο υποκείμενο. Υπ' αυτή την έννοια κεφάλαιο και εργασία αλληλεπιδρούν, αλληλοδιεισδύουν και αναπτύσσονται ιστορικά. «Στο βαθμό που αναπτύσσεται η αστική τάξη, δηλαδή το κεφάλαιο, στον ίδιο βαθμό αναπτύσσεται και

⁶ Για παράδειγμα, 2^{ου} βαθμού διαμεσολαβήσεις αποτελούν η ελευθερία, η ισότητα, η δημοκρατία, στοιχεία του νομικού πολιτισμού που αφορούν διαπροσωπικές, κοινωνικές σχέσεις. Αντίθετα η εργασία αποτελεί 1^{ου} βαθμού διαμεσολάβηση, άμεση σχέση του ανθρώπου με την μετάπλαση της φύσης, και επομένως προηγείται των ήδη διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων.

το προλεταριάτο. [...] Αυτοί οι εργάτες, που αναγκάζονται να πουλιούνται κομμάτι κομμάτι, είναι εμπόρευμα, όπως και κάθε άλλο εμπορικό είδος, κι έτσι εκτεθειμένοι με τον ίδιο τρόπο σ' όλες τις εναλλαγές του ανταγωνισμού, σ' όλες της διακυμάνσεις της αγοράς» (Μαρξ και Ένγκελς, 2004, σ.54).

Πολλοί μελετητές του έργου του Μαρξ υποστήριξαν πως ο νεαρός Μαρξ πρέπει να εξεταστεί χωριστά, γιατί υπάρχει μια τομή ανάμεσα στον στοχαστή που ασχολείται με τα ζητήματα της αλλοτρίωσης και τον «ώριμο Μαρξ» που προσβλέπει σ' έναν επιστημονικό σοσιαλισμό. Και όμως, η «πρώιμη» σκέψη του Μαρξ δεν έρχεται σε ρήξη με την «ώριμη» σκέψη του, αντίθετα, αποτελεί την ουσιαστική βάση από την οποία προκύπτει. Ο ισχυρισμός για την ύπαρξη αυτής της αντιδιαστολής στην προσέγγιση του Μαρξ ανακύπτει από την θέση ότι η έννοια της αλλοτρίωσης «εξαφανίζεται» από τα κατοπινά συγγράμματα του Μαρξ, και ότι την μεταχειρίζεται ειρωνικά, ξεκόβοντας από το φιλοσοφικό του παρελθόν. Ο Μαρξ, στα Χειρόγραφα του 1844, έχοντας ως αφετηρία του τη γλώσσα της πολιτικής οικονομίας, προσπαθεί να περισώσει τα επιτεύγματα της που έμεναν κρυμμένα και για τους ίδιους τους πολιτικούς οικονομολόγους και να τους επικρίνει στην δική τους γλώσσα. Υπ' αυτήν την έννοια, η μη χρήση της έννοιας της αλλοτρίωσης στην κριτική της πολιτικής οικονομίας θα ισοδυναμούσε με εγκατάλειψη του κύριου οπλοστασίου του απέναντι στο «λογικό πυρήνα» της εγγελιανής φιλοσοφίας (Meszaros, 1981, σ.233-235). Στα *Grundrisse*, τα προβλήματα της αλλοτρίωσης συναντώνται αρκετές φορές και αναλύονται πολύπλευρα, για παράδειγμα: «*Το προϊόν είναι ανταλλακτική αξία, αντικειμενοποιημένη γενική εργασία, παρόλο που άμεσα δεν είναι παρά η αντικειμενοποίηση της ανεξάρτητης ιδιωτικής εργασίας του ατόμου. Το γεγονός ότι το εμπόρευμα πρέπει πρώτα να αλλοτριωθεί, ο καταναγκασμός για το άτομο ότι το άμεσο προϊόν του δεν είναι προϊόν για αυτό, παρά μόνο γίνεται τέτοιο μέσα στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, και πρέπει να περιβληθεί αυτή τη γενική κι ωστόσο εξωτερική μορφή· το ότι το προϊόν της ιδιαίτερης εργασίας πρέπει να επαληθευθεί κοινωνικά σαν αντικειμενοποίηση της γενικής εργασίας αποκτώντας την μορφή εκείνου του πράγματος – του χρήματος – που έχει αποκλειστικά προϋποτεθεί σαν άμεση αντικειμενικότητα της γενικής εργασίας· – και με τέτοιο τρόπο, που ακριβώς μ' αυτή την διαδικασία η γενική αυτή κοινωνική εργασία τοποθετείται σαν εξωτερικό πράγμα, σαν χρήμα – αυτοί οι προσδιορισμοί αποτελούν τα ελατήρια, τον παλμό της ίδιας της κυκλοφορίας. Οι κοινωνικές σχέσεις που προκύπτουν απ' αυτούς προκύπτουν λοιπόν άμεσα από την θεώρηση της απλής κυκλοφορίας και δεν βρίσκονται πίσω απ' αυτήν, όπως βρίσκονται οι οικονομικές σχέσεις που εμπεριέχει ο καταμερισμός της εργασίας» (Μαρξ, 1992, σ.807).*

Η μισθωτή εργασία αποτελεί μια συγκεκριμένη κοινωνική σχέση, ενταγμένη σε ένα επίσης συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Η αλλοτρίωση αποτελεί θεμελιακή μαρξική εργαλειακή έννοια στην προσπάθεια αιτιολόγησης της διαδικασίας επικράτησης, εξέλιξης και τελικά μαρξισμού και εξαφάνισης της μισθωτής εργασίας. Επομένως, δεν εκλείπει από το ύστερο έργο των Μαρξ και Ένγκελς, αλλά αντίθετα είναι αυτό που συνεισφέρει σημαντικά στην «τεκμηρίωση» της προσέγγισης τους.

Η ειρωνεία υπάρχει πράγματι σε κάποια κείμενα των Μαρξ και Ένγκελς⁷, ωστόσο η σαρκαστική διάθεση αποδίδεται όχι στην έννοια της αυτο-αλλοτρίωσης, αλλά στη φιλοσοφική αφαίρεση που υποκαθιστά το πραγματικό (ιστορικά και κοινωνικά συγκεκριμένο) άτομο με την ιδεαλιστική εικόνα του αφηρημένου ανθρώπου, και έτσι φενακίζει την πραγματική αλλοτρίωση του πραγματικού ανθρώπου (του κοινωνικού ατόμου) παρουσιάζοντάς την σαν αλλοτρίωση της συνείδησης. Αυτό που σχολιάζεται αρνητικά είναι η προσπάθεια των ιδεολογικών αντιπάλων να ταυτίσουν την έννοια του ανθρώπου με την αφηρημένη γενική συνείδηση. Η κριτική δεν στρέφεται ενάντια στην έννοια της αλλοτρίωσης, αλλά στην ιδεαλιστική χρήση της, γιατί μια τέτοια χρήση την «ευνουχίζει για καλά», τη στερεί από το συγκεκριμένο κοινωνικό περιεχόμενο και την δύναμη της κριτικής. Οι Μαρξ και Ένγκελς προσπαθούν να αποσαφηνίσουν την έννοια «άνθρωπος», με τη μορφή του ιστορικού συγκεκριμένου ανθρώπου κοινωνικά προσδιορισμένου, σε αντιδιαστολή με την αφαίρεση «ανθρώπινη ουσία» και «Άνθρωπος γενικά», έννοιες που υπάρχουν μόνο στο «ομιχλώδες βασίλειο της φιλοσοφικής φαντασίας» (Meszaros, 1981, σ.234-236).

Οι προσπάθειες τοποθέτησης διακριτών ορίων μεταξύ «νεαρού» και «ώριμου» Μαρξ ισοδυναμούν με την απόπειρα να αντιτάξουμε την πολιτική οικονομία στην φιλοσοφία ή την φιλοσοφία στην πολιτική οικονομία, χρησιμοποιώντας μάλιστα τον ίδιο τον Μαρξ στην στήριξη μιας τέτοιας προοπτικής⁸. Ωστόσο μια τέτοια προσέγγιση αποτελεί ψευδο-δίλλημα. Ο Μαρξ μίλησε για την υπέρβαση της πολιτικής οικονομίας. Ταυτόχρονα, όμως μίλησε για την πρακτική κατάργηση της φιλοσοφίας. Και τα δύο αποδομούνται σε μια ενιαία ιστορική διαδικασία. Επομένως, η προσπάθεια διαχωρισμού τους και κριτικής του ενός από την σκοπιά του άλλου αποτελεί μια αυθαίρετη, μη διαλεκτική διαδικασία. Όταν ο Μαρξ αναφερόταν στην πράξη της άρσης της φιλοσοφίας και της πολιτικής οικονομίας δεν εννοούσε την υπέρβαση της μιας με τη μορφή του «αγοραίου οικονομισμού» και της άλλης με εκείνη της

⁷ Για μια «ειρωνική» προσέγγιση, κριτική στις θεωρήσεις των νεοεγγελιανών, (ιδιαίτερα των Μπρόννο Μπάουερ και Μαξ Στίρνερ) αναφορικά με την αλλοτρίωση, τον αφηρημένο «Άνθρωπο» δίχως ιστορική υπόσταση βλ. *Γερμανική Ιδεολογία* σελ.81,127,202, όπως και για την βεβαιωμένη χρήση φιλοσοφικών εννοιών από την Γαλλία (χωρίς την ύπαρξη του αντίστοιχου ιστορικού υπόβαθρου) βλ. *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* σελ.81-82.

⁸ Τα *Χειρόγραφα* ονομάστηκαν *Οικονομικά και Φιλοσοφικά* από τους εκδότες του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς στη Μόσχα. Αυτό δεικνύει ότι ο ίδιος ο Μαρξ είχε μια ενιαία ανθρωπολογική προσέγγιση.

«ανθρωπολογίας». Η άρση της φιλοσοφίας και της πολιτικής οικονομίας δεν σημαίνει κατάργηση των προβλημάτων της παραδοσιακής φιλοσοφίας ή πολιτικής οικονομίας ή παράκαμψή τους. Κατά τον Μαρξ, τα ανθρώπινα προβλήματα δεν μπορούν να «καταργηθούν» ή να «λυθούν» με τη σκέψη, αλλά μόνο με την κοινωνική πράξη, γιατί αποτελούν εκφάνσεις της πραγματικότητας, όσο αλλοτριωμένα κι αν είναι. Θα μπορούσαμε επομένως να πούμε ότι η κριτική της παραδοσιακής φιλοσοφίας ή της πολιτικής οικονομίας συνεπάγεται τη θετική επεξεργασία εναλλακτικών λύσεων στα επίμονα παλιά προβλήματα (Meszaros I., 1981, σ.243-247). Με άλλα λόγια, παραγωγή επαναστατικής θεωρίας.

Η διαλεκτική διαπλοκή εργασίας και κοινωνικής απελευθέρωσης δεν ακολουθεί μια γραμμική λογική συνέχεια, εμπεριέχει ασυνέχεια μέσα στην συνέχεια και το αντίθετο. Αυτό που τονίζεται μέσα στο Μανιφέστο είναι ο ρόλος της επαναστατικής βίας του προλεταριάτου, η δικτατορία του αποτελεί την κυρίαρχη πολιτική έννοια της μαρξικής θεώρησης. Η εξέλιξη της τεχνολογίας, έτσι όπως περιγράφεται στο Μανιφέστο, οδηγεί τους εργάτες σε αβεβαιότητα, ανταγωνισμό μεταξύ τους αλλά και απέναντι στην αστική τάξη και στην συνέχεια σε συνένωση τους. Αυτή η σπειροειδής κίνηση επαναλαμβάνεται ποικιλότροπα εγγράφοντας την πορεία της εξέλιξης του προλεταριάτου, το οποίο κερδίζει σε γνώση και εμπειρία.

Σύμφωνα με ένα γράμμα (5 Μάρτη 1852) του Μαρξ στον Μέρνινγκ, δημοσιευμένο το 1907, ο Μαρξ ξεκαθαρίζει, τι νέο θεωρεί ότι επέφερε ο ίδιος: *«Όσο για μένα, δε μου ανήκει ούτε η τιμή ότι εγώ ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία, ούτε η τιμή ότι εγώ ανακάλυψα την πάλη ανάμεσά τους. Πολύν καιρό πριν από μένα αστοί ιστορικοί είχαν περιγράψει την ιστορική εξέλιξη αυτής της πάλης των τάξεων και αστοί οικονομολόγοι – την οικονομική ανατομία των τάξεων. Το καινούριο που έκανα εγώ ήταν πως απέδειξα το εξής: 1) ότι η ύπαρξη των τάξεων συνδέεται απλώς με ορισμένες ιστορικές φάσεις της εξέλιξης της παραγωγής 2) ότι η ταξική πάλη οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου, 3) ότι αυτή η ίδια η δικτατορία αποτελεί απλώς το πέρασμα προς την κατάργηση όλων των τάξεων και προς μια κοινωνία χωρίς τάξεις...»* (Λένιν, 1982, σ.99).

Ο Μαρξ, ωστόσο, είναι πολύ σαφής και προσεγμένος στις διατυπώσεις του για την επαναστατική βία της δικτατορίας του προλεταριάτου. Η σαφήνειά του προκύπτει από την ενδελεχή ιστορική μελέτη της πάλης των τάξεων. Ο Λένιν στο πλαίσιο της ανάλυσης του, δεικνύει τη μεγαλοφυή προσέγγιση του Μαρξ στο θέμα της οργάνωσης του προλεταριάτου: *«Η απάντηση που έδινε ο Μαρξ σε τούτο το ερώτημα το 1847, στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», ήταν ακόμα εντελώς αφηρημένη, πιο σωστά η απάντηση υπόδειχνε τα καθήκοντα, όχι όμως και τους τρόπους της πραγματοποίησής τους. (...) Χωρίς να επιδίδεται σε ουτοπίες, ο Μαρξ περίμενε από την πείρα του μαζικού κινήματος την απάντηση στο ερώτημα, ποιες συγκεκριμένες μορφές*

θα πάρει αυτή η οργάνωση του προλεταριάτου σαν κυρίαρχης τάξης, με ποιον ακριβώς τρόπο η οργάνωση αυτή θα συνδυαστεί με την πιο πλήρη και συνεπή “κατάκτηση της δημοκρατίας”» (Λένιν,1982,σ.108). «Στο Μαρξ δεν υπάρχει ούτε στάλα ουτοπισμός με την έννοια της επινόησης και της φανατικής αντίληψης της «καινούριας» κοινωνίας. Όχι· ο Μαρξ μελετάει σαν ένα φυσικοιστορικό προτσές, τη γέννηση της καινούριας κοινωνίας από την παλιά, τις μεταβατικές μορφές από την δεύτερη στην πρώτη. Παίρνει την πραγματική πείρα του μαζικού προλεταριακού κινήματος και προσπαθεί να βγάλει απ’ αυτήν πρακτικά διδάγματα» (Λένιν,1982,σ.117).

Ο Μαρξ, επομένως, δεν ταυτίζεται με το εμπειρικό δεδομένο αλλά προσπαθεί να διεισδύσει στο δυνητικά εφαρμόσιμο δεδομένο⁹. Η ακροβασία της επιστημονικής θεωρίας πρέπει να επιτευχτεί διαμέσου της οριοθέτησης της ως προς τον θετικισμό, τον οικονομισμό και τον αντικειμενισμό. Στην οπτική πολλών επαναστατών των αρχών του 20^{ου} αιώνα, το αντικειμενικό θεωρείται ότι υπερέχει του υποκειμενικού, ως σχέση δομής – διαδικασίας, και ως εκ τούτου η ενεργητική επαναστατική δράση ενέχει σημαντική θέση μόνο, σε μεταβατικές επαναστατικές περιόδους. Ωστόσο, αντικειμενικό και υποκειμενικό βρίσκονται σε μια διαλεκτική ενότητα, όπου το πρωταρχικό δεν μπορεί να καθορισθεί. Το προλεταριάτο οφείλει να έρθει σε ρήξη με τρεις κυρίαρχους φετιχισμούς: το φετιχισμό του ίδιου του κινήματος, τον φετιχισμό των «μετώπων» («μέτωπα» με άλλα εργατικά κόμματα) και τον φετιχισμό του Κόμματος-υποκατάστατου. Ο κάθε φετιχισμός υψώνει το περιεχόμενό του σε υποκείμενο της Ιστορίας που στηρίζεται στους άλλους φετιχισμούς που απομένουν. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η απελευθέρωση της εργασίας μπορεί να θεωρηθεί μια ανοιχτή δυνατότητα σε συγκεκριμένο φάσμα της χρονικότητας χωρίς μηχανιστικά αιτιοκρατούμενη προσέγγιση. Η δράση του επαναστατικού υποκειμένου αποτελεί αναγκαία, αλλά όχι, βεβαίως, και ικανή συνθήκη για την χειραφέτηση. Ο ίδιος ο μαρξισμός ως επιστήμη δεν αποτελεί ένα έτοιμο πλαίσιο αναφοράς, ένα ολοκληρωμένο εργαλείο όπου το προλεταριάτο μπορεί να χρησιμοποιήσει για τις ανάγκες του. Ολόκληρη η διαδικασία της ιστορικής χειραφέτησης της εργασίας μπορεί να ειδωθεί ως μια κοινωνική ροπή, ως μια διαδικασία σε κίνηση, όπου το προλεταριάτο χρησιμοποιεί τον μαρξισμό ως πλατφόρμα πάνω στην οποία χτίζει με τα δικά του επικαιροποιημένα δομικά υλικά. Σε αυτή την προοπτική συνεισφέρουν και αστοί διανοούμενοι που διαχωρίζονται από την τάξη τους. Αυτή η διαδικασία δεν αποτελεί την «εισαγωγή» της επαναστατικής ιδεολογίας στη συνείδηση της εργατικής τάξης «από τα έξω», αλλά δεικνύει σε μια διαλεκτική επίδραση, την αποσάθρωση της παλαιάς κοινωνίας.

⁹ Κ. Μαρξ, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Γαλλία*, όπου αποτυπώνεται η θέση του για την Παρισινή Κομμούνια, Αθήνα, Στοχαστής, 2001,σελ.71,85.

«Σε περιόδους, τέλος, που ο ταξικός αγώνας πλησιάζει σε αποφασιστική καμπή, η διαδικασία διάλυσης μέσα στην κυρίαρχη τάξη, μέσα σ' όλη την παλαιά κοινωνία, παίρνει έναν τόσο βίαιο, τόσο οξύ χαρακτήρα, ώστε ένα μικρό μέρος της κυρίαρχης τάξης την απαρνιέται και προσχωρεί στην επαναστατική τάξη, στην τάξη που κρατά στα χέρια της το μέλλον. Όπως παλιά ένα μέρος των ευγενών πέρασε στην αστική τάξη, έτσι και τώρα ένα μέρος της αστικής τάξης προσχωρεί στο προλεταριάτο, και κυρίως ένα τμήμα των αστών ιδεολόγων, που μπόρεσαν να εξυψωθούν ως τη θεωρητική κατανόηση όλης της ιστορικής πορείας» (Μαρξ και Ένγκελς, 2004, σ.59). Γι αυτούς τους αστούς διανοούμενους, που αρχικά στρέφονται προς το προλεταριάτο αυθόρμητα, ο Bloch αναφέρει: «Η κριτική του Μαρξ δεν στρέφεται πλέον προς την ουσία της Ουτοπίας ως φαντασιακής έκφρασης του νέου κόσμου, αλλά προς την πολιτική της διάσταση την οποία θεωρεί ως εγχείρημα συμβιβασμού των ταξικών ανταγωνισμών και κατά συνέπεια ως ισοπεδωτικό ιδεώδες αντιδραστικού συντηρητισμού» (Bloch, 1985, σ.10). Η επαναστατική δράση της εργατικής τάξης αποτελεί στην ουσία της μία ουτοπία και απαιτεί την φαντασία. Ωστόσο το εγχείρημα πρέπει να συνάδει με ένα πρακτικό σχέδιο εφαρμογής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Οι κύριες θέσεις της Αυτοκρατορίας

2.1. Η πολιτική συγκρότηση της Αυτοκρατορίας

Οι Hardt και Negri διατυπώνουν την βασική τους υπόθεση ότι η κυριαρχία έχει αποκτήσει νέα μορφή, συντιθέμενη από μια σειρά εθνικών και υπερεθνικών οργανισμών, τους οποίους διέπει η ίδια εξουσιαστική λογική¹⁰. Η νέα μορφή συστημικής παγκόσμιας διακυβέρνησης ονομάζεται Αυτοκρατορία. «Βρισκόμαστε στο 2000, ζούμε στην Αυτοκρατορία. Η αγορά είναι παγκόσμια, οικοδομείται η πολιτική τάξη της αγοράς. Δεν υπάρχει έστω μια από τις κατηγορίες της πολιτικής και νομικής επιστήμης που κληρονομήσαμε, η οποία να ισχύει ακόμη» (Negri, 2001, σ.13-14). Μέσα σε αυτή την συλλογιστική, συνεχίζει: «Όχι μόνο η πρακτική της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης των συμφερόντων συντρίφτηκε από τον κορπορατισμό και ευνουχίστηκε από την σύγκρουση με τους νομισματικούς και χρηματιστικούς μηχανισμούς της αυτοκρατορικής εξουσίας· όχι μόνο η οικουμενική ιδέα ενός κοινού εθνικού καλού προς έκφραση και υπεράσπιση διαλύθηκε στη διαλεκτική της αυτοκρατορικής προσταγής – αλλά η εξέλιξή της συγχέεται αναπόφευκτα με τη διαφθορά. [...] Η βιοπολιτική παραγωγή της υποκειμενικότητας γεννιέται εδώ: ανασύνθεση της πολιτικής στη ζωή, εκ νέου επινόηση της πολιτικής» (Negri, 2001, σ.23). Ο Negri αποπειράται την «επανεφεύρεση» της πολιτικής, ήδη, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν το κίνημα του εργατισμού στην Ιταλία αρχίζει να υποχωρεί. «Χρειαζόμαστε σήμερα, μια αυτονομία που θα επιτύχει για πρώτη φορά να εμφανιστεί στην πολιτική πραγματικότητα, να πιάσει στην κυριολεξία όλο τον πλούτο που υπάρχει μέσα στην ρήξη με τον πολιτικό κόσμο, αυτό τον κόσμο της εκπροσώπησης και της μεσολάβησης που βρίσκεται απέναντί μας. Για να τον καταστρέψει και να επαληθεύσει μια γενική πολιτική λύση. Πιστεύω πως σήμερα έχουμε την δυνατότητα να ανοίξουμε για πρώτη φορά έναν τέτοιο προβληματισμό. Και επομένως να προτείνουμε μια ανακατάληψη της πολιτικής που να μην αποτελεί την γνωστή αθλιότητα της θεματικής της πολιτικής».¹¹

Με αυτή την έννοια, θα μπορούσε βάσιμα να υποστηριχθεί ότι ο πολίτης επαναπροσδιορίζεται. Όμως τα πλαίσια του επαναπροσδιορισμού δεν καθορίζονται με σαφή

¹⁰ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.14.

¹¹ Negri, *Από τον εργάτη-μάζα στον κοινωνικό εργάτη – ο Ιταλικός «Μάης»*, σ. 210.

και συγκεκριμένο τρόπο, παραμένουν ανοικτά σε μια διαρκή και αέναη διαδικασία. Η ουσιαστική κατανόηση της αντίληψης των Hardt και Negri για την πολιτική συγκρότηση της Αυτοκρατορίας απαιτεί τη διάγνωση ενός σημαντικού ιστορικού περάσματος των κοινωνικών μορφών από την πειθαρχική κοινωνία στην κοινωνία του ελέγχου. Το έργο του Foucault κατέχει σημαντική θέση μέσα σ' αυτή την προσέγγιση. Η πειθαρχική κοινωνία αναπτύσσει το κοινωνικό πρόσταγμα μέσω ενός διάχυτου δικτύου διαμεσολαβήσεων και μηχανισμών που λειτουργούν και ρυθμίζουν τα ήθη και τις παραγωγικές πρακτικές. Σε μια τέτοιου είδους κοινωνία ενεργοποιείται και διασφαλίζεται η υπακοή στην εξουσία μέσω από μηχανισμούς συμμετοχής ή αποκλεισμού σε μια σειρά πειθαρχικών θεσμών, (φυλακή, εργοστάσιο, άσυλο, νοσοκομείο, πανεπιστήμιο, σχολείο κ.ο.κ) οι οποίοι αναπτύσσουν τον κοινωνικό χώρο και προβάλλουν το ιδεολογικό πλαίσιο της πειθαρχίας. Η πειθαρχική εξουσία θέτει τα όρια της σκέψης αλλά και της πρακτικής μέσω της επικύρωσης φυσιολογικής αλλά και αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Από την άλλη πλευρά, το πέραςμα στην κοινωνία του ελέγχου εμφανίζεται στην *«αντίπερα άκρη της νεωτερικότητας»*. Οι μηχανισμοί του προτάγματος αποκτούν ολοένα και πιο εμμενή χαρακτήρα στο κοινωνικό πεδίο καθώς διαχέονται στο νου και τα σώματα των πολιτών. Η κοινωνική ένταξη και ο αποκλεισμός συντελούνται περισσότερο πλέον μέσω της διαδικασίας της εσωτερίκευσης. Η άσκηση της εξουσίας επιτυγχάνεται μέσω μηχανισμών που κατευθύνουν τους νόες αλλά και την κοινωνική δράση (επικοινωνιακά συστήματα, πληροφοριακά δίκτυα, συστήματα κρατικής πρόνοιας κ.τ.λ.) σε μια κατάσταση αυτόβουλης παράδοσης σε μία αλλοτριωτική ομοιόμορφη επιθυμία και συμπεριφορά¹². *«Η βιοεξουσία είναι μια μορφή εξουσίας που ρυθμίζει τον κοινωνικό βίο εκ των έσω, παρακολουθώντας τον, ερμηνεύοντάς τον, απορροφώντας τον και αναδιαρθρώνοντάς τον. Η εξουσία μπορεί να επιτύχει την αποτελεσματική διοίκηση ολόκληρου του φάσματος του βίου του πληθυσμού μόνον όταν καθίσταται μια αναπόσπαστη, ζωτική λειτουργία την οποία κάθε άτομο ενστερνίζεται και επανενεργοποιεί εκουσίως. [...] Η βιοεξουσία αναφέρεται συνεπώς σε μια κατάσταση κατά την οποία το άμεσο ζητούμενο της εξουσίας είναι η παραγωγή και αναπαραγωγή της ίδιας της ζωής»* (Hardt-Negri,2002,σ.50).

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, οι Hardt και Negri θεωρούν σκόπιμο να διακρίνουν μεταξύ της αποτυχίας σύλληψης του Foucault και την διεισδυτική ματιά των Deleuze και Guattari. Κατά την προσέγγιση των συγγραφέων της *Αυτοκρατορίας*, ο Foucault αδυνατεί να συναισθανθεί την *«πραγματική δυναμική της παραγωγής μέσα στην βιοπολιτική κοινωνία»*, σε αντίθεση με τους Deleuze και Guattari, όπου *«η μεταδομιστική τους αντίληψη της βιοεξουσίας,*

¹² Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.49-50.

ανανεώνει την υλιστική σκέψη και στηρίζεται σταθερά στο ερώτημα της παραγωγής του κοινωνικού Είναι». Οι Deleuze και Guattari δίνουν έμφαση στην οντολογική ουσία της κοινωνικής παραγωγής. «Οι μηχανές παράγουν. Η συνεχής λειτουργία των κοινωνικών μηχανών στις ποικίλες διατάξεις και συναρμογές τους παράγει τον κόσμο και τα υποκείμενα που τον απαρτίζουν» (Hardt-Negri,2002,σ.56). Ωστόσο, η ανάλυση των Deleuze και Guattari παραμένει συγκεκριμένη, εξετάζοντας την κοινωνική αναπαραγωγή σε μία άρθρωση επιφανειακή και εφήμερη, σε έναν χαοτικό και απροσδιόριστο ορίζοντα που το κύριο χαρακτηριστικό του είναι ένα ασύλληπτο συμβάν».¹³

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες μετάβασης από την πειθαρχική κοινωνία στην κοινωνία ελέγχου, οι Hardt και Negri αντιλαμβάνονται ότι, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις όπου το κεφάλαιο φαίνεται να λειτουργεί σε έναν εξομαλυμένο κόσμο. Δημιουργείται ένας νέος κόσμος, όπου προκύπτουν νέα καθεστώτα, περισσότερο σύνθετα σε δομή και λειτουργία, η ισορροπία των οποίων επιτυγχάνεται μέσω διαφοροποίησης, ομοιογενοποίησης, απεδαφικοποίησης και επανεδαφικοποίησης. Η βιομηχανική εργασία στους εργοστασιακούς χώρους σταδιακά περιστέλλεται και δίνει την θέση της σε αυτό που οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας αποκαλούν επικοινωνιακή, συνεργατική και συναισθηματική εργασία. Η παγκόσμια οικονομία μετα-εκσυγχρονίζεται, αναδεικνύοντας ολοένα και περισσότερο κυρίαρχη, την παραγωγή του ίδιου του κοινωνικού βίου, όπου το πολιτικό, το οικονομικό και το πολιτισμικό συγκλίνουν και συχνά αλληλεπικαλύπτονται¹⁴.

Στον βαθμό λοιπόν που αναπτύσσεται η Αυτοκρατορία, παίρνει την μορφή μιας μηχανής εξαιρετικά υψηλής τεχνολογίας, ικανής να ελέγχει και να επεμβαίνει όπου το σύστημα παρουσιάζει βλάβη. Η ίδια η Αυτοκρατορία προσομοιάζει με προηγμένες τεχνολογίες της ρομποτικής παραγωγής. Η δυναμικότητα και η ασυνέχεια της αυτοκρατορικής κυριαρχίας, εντούτοις, δεν ελαχιστοποιούν την αποτελεσματικότητα της ισχύος της· αντίθετα η περιθωριοποίηση του συμβάντος αποτελεί πλεονέκτημα επίλυσης προβλημάτων κατά την διαδικασία περάσματος από το τοπικό στο παγκόσμιο. Η επαναθέσπιση τοπικών ταυτοτήτων δεν είναι εφικτή ιδιαίτερα όταν αυτή βρίσκεται εκτός προστασίας των πλανητικών ροών του κεφαλαίου¹⁵. Η σκιαγράφηση της συλλογιστικής πίσω από την ανάπτυξη της Αυτοκρατορίας,

¹³ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.56. Οι Hardt και Negri θεωρούν σκόπιμο να παραθέσουν σε σημείωση την κύρια μεθοδολογική διαφορά μεταξύ Deleuze και Foucault στο ζήτημα της παραγωγής. Ο Deleuze προτιμά τον όρο «επιθυμία» από την απόλαυση του Foucault επειδή, κατά την άποψη του, η επιθυμία συλλαμβάνει την πραγματική και ενεργό δυναμική της παραγωγής της κοινωνικής πραγματικότητας, ενώ η απόλαυση είναι απλώς αδρανής και αντιδραστική. (Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.555).

¹⁴ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.15-16.

¹⁵ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.70,77.

κύρια των παγκοσμιοποιημένων σχέσεων παραγωγής, του τρόπου ένταξης του τοπικού μέσα στο οικουμενικό μπορεί ίσως να αποσαφηνιστεί ίσως στην ακόλουθη διατύπωση: «*Η στρατηγική της τοπικής αντίστασης παραγνώνει και άρα συγκαλύπτει τον εχθρό. Δεν είμαστε επ' ουδενί αντίθετοι σε αυτή καθαυτή την παγκοσμιοποίηση των σχέσεων – τουναντίον, όπως ήδη έχουμε πει, οι ισχυρότερες δυνάμεις του αριστερού διεθνισμού, έχουν κατ' ουσίαν ηγηθεί αυτής της διαδικασίας. Ο εχθρός είναι μάλλον ένα ιδιαίζον καθεστώς παγκόσμιων σχέσεων, το οποίο εμείς αποκαλούμε Αυτοκρατορία. Κυρίως όμως αυτή η στρατηγική υπεράσπισης του τοπικού είναι επιζήμια γιατί συσκοτίζει και φτάνει μέχρι του σημείου να αρνείται τις πραγματικές εναλλακτικές οδούς και τις δυνατότητες απελευθέρωσης που ανοίγονται εντός της Αυτοκρατορίας*» (Hardt-Negri, 2002, σ.77-78).

Εν ολίγοις: για να μπορέσουμε να δούμε πέραν της *Αυτοκρατορίας*, πρέπει πρώτα να αντιληφθούμε το τοπικό στην οικουμενική του διάσταση. Οι κεφαλαιακές ροές υφίστανται, ανεξάρτητα από την όποια τοπική αντίσταση. Η συνειδητοποίηση του υποκειμένου μέσα στις νέες συνθήκες αποτελεί προϋπόθεση αφετηρίας ανάληψης δράσης, το πρώτο βήμα στους δυνητικούς δρόμους της χειραφέτησης. Αυτό ακριβώς το γεγονός, ότι δηλαδή η τοπικότητα έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή, στηρίζεται, σύμφωνα με τους Hardt και Negri, στην αέναη μετακίνηση των συντελεστών παραγωγής που οδηγεί στην αποσάθρωση της έννοιας της εθνικής οικονομίας.

Εν προκειμένω, το κρίσιμο ζήτημα είναι να αντιληφθούμε την ριζική αλλαγή του υποκειμένου της εργασίας και της εξέγερσης. Οι Hardt και Negri τονίζουν τις μεταβολές στην σύνθεση του προλεταριάτου. Από εννοιολογική σκοπιά, ως προλεταριάτο θεωρούνται όλοι όσοι η εργασία τους, άμεσα ή έμμεσα, αποτελεί αντικείμενο εκμετάλλευσης, και υπόκειται στα κεφαλαιοκρατικά πρότυπα παραγωγής και αναπαραγωγής. Απορρίπτοντας, λοιπόν, την παλιά έννοια του προλεταριάτου, βρισκόμαστε μπροστά «στο αναλυτικό καθήκον να κατανοήσουμε τη νέα σύνθεση του, ως κοινωνικής τάξης». Ωστόσο, δεν πρέπει να οδηγηθούμε στο αυθαίρετο συμπέρασμα ύπαρξης μιας ομοιογενούς και αδιαφοροποίητης τάξης: υπάρχουν σημαντικές διαφορές, διαστρωματώσεις και κινητικότητα στο εσωτερικό της.¹⁶

Στο σημείο αυτό, δεν έχουμε παρά να παρακολουθήσουμε την παράλληλη προσέγγιση στην παρουσίαση των *Μακιαβελί* και των *Μαρξ και Ένγκελς*. Σύμφωνα με τους Hardt και Negri τα δύο *μανιφέστα* ορίζουν το πολιτικό ως την κίνηση του πλήθους και ορίζουν το στόχο ως την αναπαραγωγή του υποκειμένου. Εδώ υφίσταται μια υλιστική τελεολογία. Η *αλτουσεριανή* προσέγγιση των συγγραφέων της *Αυτοκρατορίας* τονίζει τις

¹⁶ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.87.

σημαντικές διαφορές των δύο маниφέστων. Η κύρια διαφορά συνίσταται στο γεγονός ότι ενώ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* το υποκειμένο (το νεωτερικό προλεταριάτο) και το αντικείμενο (το κομμουνιστικό κόμμα και ο κομμουνισμός) νοούνται ως ταυτοχρόνως παρόντα, ούτως ώστε η αύξουσα οργάνωση του πρώτου να συνεπάγεται άμεσα τη δημιουργία του δεύτερου, στο μακιαβελικό σχέδιο υπάρχει μια χρονική υστέρηση μεταξύ του υποκειμένου (του πλήθους) και του αντικειμένου (του Ηγεμόνα και του ελεύθερου κράτους). Η μη σύγχρονη παρουσία αντικειμένου και υποκειμένου οδηγεί τον Machiavelli στην αναζήτηση ενός δημοκρατικού μηχανισμού διασύνδεσής τους. Εν ολίγοις, το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* υποστηρίζει μία «*γραμμαμική και αναγκαία αιτιότητα*», ο «*Ηγεμόνας*» προτάσσει μάλλον ένα σχέδιο και μία ουτοπία. Οι Hardt και Negri πιστεύουν ότι η αλλαγή του πεδίου της εμμένειας στην μετανεωτερικότητα είναι αρκετή ούτως ώστε να δημιουργηθεί νέος πολιτικός λόγος ικανός να οδηγήσει σε επαναστατικό υποκειμένο πέραν της Αυτοκρατορίας. Σε μια τέτοια κατεύθυνση, υπάρχει μία επιστροφή στην χαραυγή της νεωτερικότητας, μία επίκληση στον Spinoza. Αν ο Machiavelli διέτεινε ότι το πλαίσιο οικοδόμησης μιας νέας κοινωνίας «*από τα κάτω*», απαιτεί «*όπλα*» και «*χρήμα*», οι Hardt και Negri προστρέχουν στην προνεωτερική σύνθεση του Spinoza και αναρωτιούνται μήπως: «*Το είδος των όπλων που απαιτούνται ίσως περιέχεται στη δυνατότητα του πλήθους να σαμποτάρει και να καταστρέψει με την δική του παραγωγική δύναμη την παρασιτική τάξη του μετανεωτερικού προστάγματος*»¹⁷ (Hardt-Negri, 2002, σ.104).

Τέλος, μια άλλη σημαντική παράμετρος που εντάσσουν οι συγγραφείς είναι ότι αυτό που γίνεται αντιληπτό ως «*τέλος της ιστορίας*» στη μετανεωτερικότητα επιβάλλεται με τέτοιο τρόπο που οδηγεί «*όλες τις δυνάμεις της ανθρωπότητας να συμβάλλουν στην πλανητική αναπαραγωγή της ζωής*». Η πολιτική μετασχηματίζεται σε απλή διοικητική διαχείριση, στερούμενη σταδιακά της διαφάνειας που παρουσίαζε στη νεωτερικότητα. Μέσα από τις θεσμικές διαδικασίες που οδηγούν στην κανονικοποίηση, «*η εξουσία συγκαλύπτει μάλλον παρά αποκαλύπτει και διερμηνεύει τις σχέσεις που διέπουν τον έλεγχο που ασκεί στην κοινωνία και την ζωή*»¹⁸.

¹⁷ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.101-104.

¹⁸ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.102.

2.2. Μορφές μετάβασης της κυριαρχίας

Εξ αρχής, η εγγελιανή αποκάλυψη βρισκόταν σε αναντιστοιχία με τις απελευθερωτικές επιδιώξεις του πλήθους. Υποστηρίζοντας ότι «η απελευθέρωση της νεότερης ανθρωπότητας μπορούσε να είναι μόνο μια λειτουργία της κυριάρχησής της», παρέμενε στο πλαίσιο ότι « η εμμενής επιδίωξη του πλήθους μετασχηματίζεται στην αναγκαία και υπερβατική εξουσία του Κράτους». Εντούτοις, η εμμένεια αυτή του πλήθους παραμένει αδιέξοδη και οδηγεί σε μία υπερβατική λογική, στη θεϊκή αποκατάσταση μέσω του νεωτερικού κράτους.¹⁹ Με άλλα λόγια, η εγγελιανή προσέγγιση οδηγεί, κατά τους συγγραφείς της Αυτοκρατορίας, στη σκέψη ότι «η νεωτερικότητα είχε τελειωθεί και δεν υπήρχε καμία πιθανότητα να προχωρήσει κανείς παραπέρα» (Hardt-Negri, 2002, σ.121).

Από αυτή την άποψη, η πολιτική λύση που προσέφερε ο Hegel στο μεταφυσικό δράμα της νεωτερικότητας καταδεικνύει την βαθιά και στενή σχέση που συνδέει τη νεότερη ευρωπαϊκή πολιτική με τη μεταφυσική. Σύμφωνα λοιπόν με τους Hardt και Negri, η πολιτική εδρεύει στον πυρήνα της μεταφυσικής, γιατί η νεότερη ευρωπαϊκή μεταφυσική εμφανίστηκε ως απάντηση στην πρόκληση των απελευθερωμένων μοναδικοτήτων και της επαναστατικής συγκρότησης του πλήθους. Λειτουργήσε κατά ένα τρόπο, όπου παρέσχε έναν υπερβατικό μηχανισμό επιβολής της τάξης και αποτροπής της αυθόρμητης οργάνωσης και έκφρασης της δημιουργίας του πλήθους. Με άλλα λόγια, το κύριο ζητούμενο τόσο της πολιτικής, όσο και της μεταφυσικής ήταν από την μία πλευρά η εξάλειψη της μεσαιωνικής μορφής υπερβατικότητας, η οποία παρεμπόδιζε την παραγωγή και την κατανάλωση και από την άλλη η διατήρηση της υπερβατικότητας στο βαθμό μεταμόρφωσής της που ανταποκρίνεται στο συναναστρέφεσθαι της νέας παραγωγικής διαδικασίας.²⁰ «Η καρδιά του προβλήματος της νεωτερικότητας φάνηκε καθαρά στη πολιτική φιλοσοφία, και εδώ ήταν που η νέα μορφή διαμεσολάβησης βρήκε τον καταλληλότερο τρόπο αντίδρασης στις επαναστατικές μορφές της εμμένειας: ένα υπερβατικό πολιτικό μηχανισμό» (Hardt-Negri, 2002, σ.122-123).

Είμαστε επομένως υποχρεωμένοι να ανατρέξουμε σε όλους τους μεγάλους φιλοσόφους της νεωτερικότητας, περνώντας από τον Heidegger και τον Lucacs ως τον Horkheimer και τον Adorno. Πιο συγκεκριμένα, «όλοι αναγνώρισαν ότι ο Weber είχε αποκαλύψει την ψευδαίσθηση της νεωτερικότητας, την ψευδαίσθηση ότι ο ανταγωνιστικός δυϊσμός που εδρεύει στη βάση της

¹⁹ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.121

²⁰ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.122-123.

νεωτερικότητας μπορούσε να υπαχθεί σε μια ενιαία σύνθεση, η οποία θα επένδυε το σύνολο της κοινωνίας και της πολιτικής, περιλαμβάνοντας τις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις της παραγωγής. Αναγνώρισαν, τέλος, ότι είχε παρέλθει πλέον η περίοδος της ακμής της νεωτερικής κυριαρχίας και άρχιζε η παρακμή της» (Hardt-Negri,2002,σ.131-132).

Οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας, επιστρέφοντας, κατά κάποιο περιέργο τρόπο στον Feuerbach, επαναδιατυπώνουν την σκέψη ότι «υπάρχει συνέχεια μεταξύ της θρησκευτικής σκέψης, που εκχωρεί μια εξουσία επί της φύσεως στον Θεό, και της νεωτερικής «κοσμικής» σκέψης, που εκχωρεί την ίδια εξουσία επί της φύσεως στον Άνθρωπο». Αυτό που συντελείται είναι η μεταβίβαση της υπερβατικότητας από τον Θεό στον Άνθρωπο. «Όπως ο Θεός πριν από αυτόν, ετούτος ο Άνθρωπος που στέκει χωριστά από και πάνω από τη φύση δεν έχει θέση σε μια φιλοσοφία της εμμένειας. Και όπως ο Θεός, ετούτη η υπερβατική μορφή Ανθρώπου οδηγεί γρήγορα στην επιβολή κοινωνικής ιεραρχίας και ιεράρχησης» (Hardt-Negri,2002,σ.134).

Προκειμένου να αντιληφθούμε τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στα όρια νεωτερικότητας – μετανεωτερικότητας είμαστε υποχρεωμένοι να ανατρέξουμε και πάλι στους κοινωνικούς θεωρητικούς της πρώιμης νεωτερικότητας, επί παραδείγματι, από τον Hobbes ως τον Rousseau, όπου η πολιτική τάξη γινόταν αντιληπτή, ως ένας χώρος περιορισμένος και εσωτερικός, ο οποίος αντιδιαστέλλεται προς την εξωτερική τάξη της φύσης. Αντίθετα, στον μετανεωτερικό κόσμο, η διαδικασία του εκσυγχρονισμού αποτελεί μία εσωτερίκευση του «έξω», ή με άλλα λόγια, «εκπολιτισμό» της ίδιας της φύσης.²¹ «Στον αυτοκρατορικό κόσμο, η διαλεκτική της κυριαρχίας μεταξύ πολιτικής και φυσικής τάξεως έχει λήξει. Υπ' αυτήν την έννοια ο σύγχρονος κόσμος μπορεί να θεωρηθεί μετανεωτερικός» (Hardt-Negri,2002,σ.256).

Αξίζει να επιμείνουμε σε αυτό το σημείο στην διαφορετική αντίληψη του «έξω» κατά την διάρκεια της νεωτερικής περιόδου και στον τρόπο που αντανάκλαται αυτό στην φιλελεύθερη πολιτική θεωρία. Αυτό που γίνεται αντιληπτό, ως «δημόσιοι χώροι» της νεωτερικής κοινωνίας, τείνει να ατονήσει και να εξαφανιστεί στον μετανεωτερικό κόσμο. Σύμφωνα με την φιλελεύθερη παράδοση, ο πολίτης, με την νεωτερική έννοια του όρου, αισθάνεται οικεία στους ιδιωτικούς χώρους, σε αντίθεση με τους δημόσιους που τους θεωρεί «έξω» του. Ως «έξω» θεωρείται ο τόπος που προσιδιάζει στην πολιτική, όπου η δράση του ατόμου εκτίθεται στην παρουσία των άλλων και εκεί επιζητεί αναγνώριση.²² Υπ' αυτήν την έννοια, οι Hardt και Negri επισημαίνουν ότι: «Το τέλος του έξω ισοδυναμεί με το τέλος της φιλελεύθερης πολιτικής» (Hardt-Negri,2002,σ.258).

²¹ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.256.

²² Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.257.

Πως μπορούμε να δούμε την πολιτική πέραν του φιλελευθερισμού μέσα στην συγκρότηση της Αυτοκρατορίας; Κατά τους συγγραφείς της: «η ιστορία έχει τελειώσει ακριβώς και μόνο στην έκταση που νοείται με εγγεγραμμένους όρους –ως η κίνηση μιας διαλεκτικής αντιφάσεων, ως μια διαπλοκή απόλυτων αρνήσεων και υπαγωγής. Τα δυαδικά ζεύγη που καθόριζαν τη νεωτερική διαπάλη έχουν απολέσει τη σαφήνειά τους». Πλέον δεν είναι εύκολη η οριοθέτηση του νεωτερικού κυρίαρχου Εαυτού, υφίσταται κατακερματισμός και απώλεια του σαφούς περιγράμματος του. Με αυτόν τον τρόπο αποδυναμώνεται η κυρίαρχη εξουσία, αφού το «έξω» που προσέδιδε συνοχή στην κρίση δεν υφίσταται. «Το τέλος της κρίσης της νεωτερικότητας έχει επιφέρει μια πλήθυνση των ελασσόνων και αόριστων κρίσεων, ή, όπως προτιμούμε εμείς να λέμε, έχει οδηγήσει σε μια πανκρίση» (Hardt-Negri,2002,σ.259).

Αν αναρωτηθούμε λοιπόν, ποιο είναι το διάγραμμα της Αυτοκρατορικής εξουσίας, οι Hardt και Negri έχουν μία σαφή, μέσα στην ασάφεια της, απάντηση. Η λεπτομέρεια και η ακρίβεια του Πανοπτικού της νεωτερικής περιόδου, αντικαθίσταται από το αντιαρχιτεκτόνημα του εξομαλυσμένου χώρου της Αυτοκρατορίας. Η ταχύτητα των ροών των συντελεστών παραγωγής μετατρέπει την παγκόσμια αγορά σε μία ου-τοπία ή ορθότερα σε έναν μη-τόπο, όπου η ίδια η νεωτερική εξουσία μπορούμε να ισχυριστούμε παρουσιάζει αδυναμία λειτουργίας ή «σημειακή εφαρμογή²³».

Στα εθνικά κράτη της νεωτερικής περιόδου «οι γλωσσικές, πολιτισμικές και εθνοτικές διαφορές στο εσωτερικό κάθε εργατικού δυναμικού επενεργούσαν σταθεροποιητικά, διότι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως όπλο καταπολέμησης της εργατικής οργάνωσης». Η ανάδυση των πιο πάνω διαφορών στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, αυτή τη φορά στα περισσότερα μέρη του πλανήτη, δημιουργούν μια ακόμα πιο σύνθετη εξίσωση που περιέχει μια μυριάδα μεταβλητών σε κατάσταση συνεχούς αλλαγής. Στην πραγματικότητα, το γεγονός ότι η λύση της εξίσωσης έχει περισσότερες από μία λύσεις δεν αποτελεί πρόβλημα, αλλά αντίθετα δημιουργεί πλεονεκτήματα επίλυσης διαφορών στον Αυτοκρατορικό κόσμο.²⁴ «Η τυχαιότητα, η κινητικότητα και η ευελιξία είναι η πραγματική δύναμη της Αυτοκρατορίας. Η αυτοκρατορική «λύση» δεν θα είναι να αρνηθεί ή να μετριάσει αυτές τις διαφορές, αλλά μάλλον να τις επικυρώσει και να τις διευθετήσει σε έναν αποτελεσματικό μηχανισμό προστάγματος. Το «διαίρει και βασίλευε» δεν είναι συνεπώς η σωστή διατύπωση για την αυτοκρατορική στρατηγική. [...] Η τριπλή επιταγή της Αυτοκρατορίας είναι συγχώνευσε, διαφοροποίησε, διαχειρίσου» (Hardt-Negri,2002,σ.273-274).

²³ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.260.

²⁴ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.272-274.

Οι αντιφάσεις που συντελούνται στο αυτοκρατορικό πλαίσιο είναι δυσδιάκριτες, πολλαπλασιαζόμενες και δύσκολα εντοπίσιμες, και αυτό συμβαίνει γιατί βρίσκονται παντού. Η κυριαρχία δεν οργανώνεται μέσα από μία κεντρική κατεύθυνση, αλλά μέσα από ένα ευέλικτο δίκτυο μικροσυγκρούσεων. Ο όρος που προτιμάται αντί της κρίσης, είναι η πανκρίση, ως μια διαδικασία φθοράς. Η φθορά εισάγεται με την έννοια της απο-γένεσης, δηλαδή μιας διαδικασίας αντίστροφης της γένεσης και της σύνθεσης, μέσα δηλαδή από την δυνατότητα αποδέσμευσης χώρων για την αλλαγή²⁵. Οι χώροι αυτοί, αποτελούν από μόνοι τους τη δυνητική μετάβαση πέραν της Αυτοκρατορίας.

Αυτό που ισχυρίζονται οι συγγραφείς, είναι ότι η Αυτοκρατορία ζει μέσα από την αποσύνθεσή της, αυτό που αναπτύσσεται είναι οι ίδιες οι συνθήκες ολοκληρωτικής κατάρρευσης. Ωστόσο, αυτό συντελείται δυνητικά. Η αυτοκρατορική κοινωνία πάντα και παντού κατεδαφίζει όλα τα νεωτερικά σχήματα κυριαρχίας, αυτό όμως δεν σημαίνει αναγκαστικά ερείπωση. Όπως η κρίση της νεωτερικότητας δεν παρέπεμπε σε επικείμενη κατάρρευση, έτσι και η απο-γένεση της Αυτοκρατορίας δεν αποτελεί ένδειξη κάποιας τελεολογίας ή κάποιου ορατού τέλους. Η παν-κρίση δεν αποτελεί παρέκκλιση από την αυτοκρατορική κυριαρχία αλλά την ίδια την ουσία της και τον τρόπο λειτουργίας της²⁶. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: «η αυτοκρατορική κυριαρχία εημερεί μέσα στον πολλαπλασιασμό των αντιφάσεων τις οποίες γεννά η φθορά· σταθεροποιείται από αστάθειες της, από τις μη καθαρότητές της και την πρόσμειξη· ειρηνεύει από τον πανικό και τις ανησυχίες που αδιάκοπα γεννά» (Hardt-Negri, 2002, σ.276).

Ο Negri θεωρεί ότι ο επαναστατικός μαρξισμός δεν αποτελεί λύση στα προβλήματα του 21^{ου} αιώνα. Η αίσθησή του είναι ότι θεωρώντας το παρόν με έτοιμα σχήματα που έχουν αναφορά τον 19^ο αιώνα, τουλάχιστον δεν μπορούμε να ήμαστε αποτελεσματικοί στην εξήγηση των συντελούμενων αλλαγών.²⁷ Η αμφισβήτηση και η αντίσταση έναντι της *Αυτοκρατορίας* και της παγκόσμιας αγοράς μπορεί να αποτελέσει εναλλακτική πρόταση μόνο εφόσον τεθεί σε εξίσου παγκόσμιο επίπεδο. Η επιστροφή σε μία περιορισμένη, τοπική αυτονομία δεν είναι εφικτή. Η μόνη εφικτή πάλη, είναι μέσα στα πλαίσια της *Αυτοκρατορίας*, μια πάλη που θα μας βγάλει στην αντίπερα όχθη. Όσο κι αν αυτό φαίνεται εκ πρώτης οξύμωρο, οι Hardt και Negri υποστηρίζουν ότι, η αντίσταση στην παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, σημαίνει συμμετοχή στην επιτάχυνση της διαδικασίας. Η αποτελεσματική αμφισβήτηση της *Αυτοκρατορίας* μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν εξωθήσουμε τις διαδικασίες πέρα από τα σημερινά όρια. Η αποδοχή της

²⁵ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.275.

²⁶ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.275.

²⁷ Negri A., *The politics of subversion- A manifesto for the twenty-first century*, preface σ. x.

πρόκλησης σημαίνει ότι μαθαίνουμε να σκεφτόμαστε και να ενεργούμε σε παγκόσμιο επίπεδο. Απάντηση στην παγκοσμιοποίηση αποτελεί μόνον μια αντι-παγκοσμιοποίηση.²⁸

Οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας υιοθετούν μία μη διαλεκτική θέση για τον τρόπο με τον οποίο προωθείται η εξέλιξη στην οικονομία και την κοινωνία. Αναιρώντας την μαρξική προσέγγιση της αλληλεπίδρασης και συνδιαμόρφωσης παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων, οι Hardt και Negri υποστηρίζουν ότι «οι προλεταριακοί αγώνες συνιστούν – με πραγματικούς, οντολογικούς όρους - την κινητήρια δύναμη της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Εξαναγκάζουν το κεφάλαιο να υιοθετεί διαρκώς υψηλότερα επίπεδα τεχνολογίας και έτσι να μετασχηματίζει την εργασιακή διαδικασία. Οι αγώνες αναγκάζουν το κεφάλαιο να αναδιαρθρώνει τις σχέσεις παραγωγής και να μετασχηματίζει τις σχέσεις κυριάρχησης. Από τη βιοτεχνική ως την ευρείας κλίμακας βιομηχανική παραγωγή, από το χρηματοδοτικό κεφάλαιο ως την υπερεθνική αναδιάρθρωση και την παγκοσμιοποίηση της αγοράς, ανέκαθεν οι πρωτοβουλίες της οργανωμένης εργατικής δύναμης είναι αυτές που καθορίζουν τη μορφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης»²⁹ (Hardt-Negri,2002,σ.284-285).

Η αντίσταση στην εκμετάλλευση ωθούν τις αλλαγές που συντελούνται. Η σταδιακή εξαφάνιση του «έξω» δημιουργεί την χωρική αναδιάταξη της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης. Οι σχέσεις εκμετάλλευσης στην παραγωγή στην μετανεωτερικότητα εξαπλώνονται πέραν του εργοστασίου και τείνουν να καταλάβουν εξ ολοκλήρου το κοινωνικό πεδίο. Από την άλλη μεριά, οι κοινωνικές σχέσεις «επενδύουν» συνολικά τις σχέσεις της παραγωγής, εξαφανίζοντας με αυτόν τον τρόπο οποιαδήποτε εξωτερικότητα μεταξύ κοινωνικής και οικονομικής παραγωγής. Ο τρόπος συναρμογής των παραγωγικών δυνάμεων και του συστήματος κυριάρχησης δεν έχει προηγούμενο, συντελείται με τέτοιο τρόπο που πλέον δεν έχει ένα καθορισμένο τόπο. Υπ' αυτήν την έννοια παράγεται η βιοπολιτική και ασκείται η βιοεξουσία. «Σήμερα, η πρώτη αρχή της νέας πολιτικής επιστήμης είναι η επιβεβαίωση της ύπαρξης του βιοπολιτικού πεδίου. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει μία «αυτονομία του πολιτικού»· ότι, αντιθέτως, παραγωγή και διεύθυνση, αναμιγνύονται καθ' ολοκληρίαν, χωρίς περισσεύματα, αφού στον βαθμό που η παραγωγή γίνεται κοινωνική, γίνεται και παραγωγική και η πολιτική».³⁰

Εντέλει, οι ίδιες οι ιδιότητες της εργατικής δύναμης όπως η διαφορά, το μέτρο και η αποφασιστικότητα δεν είναι πλέον προσδιορίσιμες. Η εκμετάλλευση δεν μπορεί να εντοπιστεί ούτε να ποσοτικοποιηθεί. Ουσιαστικά, αντικείμενο της εκμετάλλευσης και της

²⁸ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.281-282.

²⁹ Η απόρροια αυτής της θέσης προκύπτει από τον νεαρό Negri, ο οποίος την μεταφέρει περίπου αυτούσια από τις θεωρητικές προσεγγίσεις του εργατισμού.

³⁰ Negri A., *Πολιτική και Αντιεξουσία*, σ.5.

κυριάρχησης τείνουν πλέον να μην είναι συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες, αλλά η καθολική ικανότητα του παράγειν, δηλαδή η αφηρημένη κοινωνική δραστηριότητα και η περιεκτική της δύναμη³¹.

Η τιθάσευση των δυνάμεων του πλήθους μέσα στο αυτοκρατορικό πεδίο δεν είναι εφικτή. Αυτό που συντελείται, είναι μόνον ο έλεγχος επί των γενικών κοινωνικών και παραγωγικών ικανοτήτων. Το αυτοκρατορικό πλαίσιο μετασχηματίζεται: *«το μισθωτό καθεστώς αντικαθίσταται, ως ρυθμιστική λειτουργία, από ένα ευέλικτο παγκόσμιο νομισματικό σύστημα· η κανονιστική εξουσία αντικαθίσταται από διαδικασίες ελέγχου και αστυνόμευσης· και η άσκηση κυριάρχησης διαμορφώνεται μέσω επικοινωνιακών δικτύων»* (Hardt-Negri, 2002, σ.288). Στον βαθμό που προχωράμε στην εποχή της Αυτοκρατορίας αλλάζει και η θεμελιακή μορφή της αντίστασης. Αν στην πειθαρχική εποχή, η αντίσταση έπαιρνε χαρακτηριστικά σαμποτάζ στην παραγωγή, στις κοινωνίες ελέγχου η κύρια μορφή αντίστασης είναι η αποσκίρτηση, η οποία αποτελεί μια μορφή εκκένωσης των τόπων της εξουσίας.³²

Μέσα σε αυτές τις νέες συνθήκες παραγωγής και κατ' επέκταση ζωής, οι Hardt και Negri εικάζουν την δημιουργία δύναμης ικανής να οργανώνει τις καταστρεπτικές ικανότητες του πλήθους, την δυνατότητα συγκρότησης μέσα από τις επιθυμίες του πλήθους, μιας εναλλακτικής πρότασης ως παγκόσμιου οράματος.³³

³¹ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.285-286.

³² Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.289

³³ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.292.

2.3. Μορφές μετάβασης της παραγωγής

Ο Μαρξ έγραψε ελάχιστα περί ιμπεριαλισμού, ωστόσο οι αναλύσεις του για την κεφαλαιακή συσσώρευση είναι θεμελιώδεις. Εκείνο που ουσιαστικά εξήγησε με σαφήνεια ο Μαρξ είναι ότι το κεφάλαιο λειτουργεί συνεχώς μέσω μιας αναδιάταξης των ορίων του έσω και του έξω. Η λειτουργία του δεν παραμένει σε ένα σταθερό έδαφος και πληθυσμό, αλλά με την επέκτασή του επιτυγχάνει να «εσωτερικοποιεί» νέους χώρους. Η κρισιακή κατάσταση του κεφαλαίου αποτελεί ουσιαστικά την βαθύτερη ουσία του: *«η συνεχής επέκταση είναι η πάντα ανεπαρκής αλλά εντούτοις αναγκαία προσπάθεια του κεφαλαίου να κατασιγάσει μίαν ακόρεστη δίψα»*. Η έννοια του κεφαλαίου είναι σύμφυτη με την τάση της δημιουργίας παγκόσμιας αγοράς³⁴. Μέσα σε αυτή την δυναμική, σύμφωνα με την μαρξική θεώρηση, το κεφάλαιο κινείται μέσα από μία σπειροειδή λογική ανέλιξης, η οποία προσδίδει ολοένα και πιο θεμελιώδη χαρακτηριστικά κρίσης. Αντίθετοι σε μια τέτοια προοπτική, όπως ισχυρίζονται οι ίδιοι οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας: *«η κρίση αποτελεί για το κεφάλαιο μια φυσική κατάσταση, δηλωτική όχι του τέλους του, αλλά της τάσης και του τρόπου λειτουργίας του»*. Το ίδιο το κεφάλαιο, σύμφωνα με την προσέγγιση των Hardt και Negri δεν οδηγείται σε κατάρρευση, αλλά επίσης, *«η οικοδόμηση του ιμπεριαλισμού από το κεφάλαιο και η μετέπειτα κίνησή του πέραν αυτού είναι δεδομένα στη κάθετη διαπλοκή ορίων και φραγμών»*.³⁵

Η Αυτοκρατορία οδεύει προς έναν νέο τρόπο παραγωγής. *«Με την ανάδυση της νέας πληροφοριακής οικονομίας, καθίσταται απαραίτητη μια ορισμένη συσσώρευση της πληροφορίας πριν μπορέσει να λάβει χώρα η κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Η πληροφορία διακομίζεται μέσω των δικτύων της τόσο τον πλούτο όσο και το πρόσταγμα της παραγωγής, διαταράσσοντας κάθε προγενέστερη αντίληψη σχετικά με το έσω και το έξω, αλλά και περιστέλλοντας τη χρονική ακολουθία που προηγουμένως καθόριζε την πρωταρχική συσσώρευση. [...] Τα πληροφοριακά δίκτυα τείνουν προς κάτι που μοιάζει με χρονική ταυτοσημία της κοινωνικής παραγωγής. Γι' αυτό το λόγο, η επανάσταση της πληροφοριακής συσσώρευσης απαιτεί ένα τεράστιο άλμα προς την ισχυρότερη κοινωνικοποίηση της παραγωγής. Αυτή η αυξημένη κοινωνικοποίηση, παράλληλα με την συρρίκνωση του κοινωνικού χώρου και της χρονικότητας, είναι μια*

³⁴ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.300.

³⁵ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.300.

διαδικασία που αναμφίβολα ωφελεί το κεφάλαιο με την αυξημένη παραγωγικότητα της, ταυτόχρονα όμως είναι μια διαδικασία η οποία παραπέμπει πέραν της εποχής του κεφαλαίου»³⁶.

Ο εκσυγχρονισμός και η εκβιομηχάνιση της παραγωγής επανακαθόρισαν όλα τα στοιχεία του κοινωνικού βίου. Ακόμη και η γεωργία εκσυγχρονίστηκε στα πρότυπα της βιομηχανίας, αποκτώντας σταδιακά την ίδια πειθαρχία, τεχνολογία και μισθωτές σχέσεις του εργοστασίου. Βαθμιαία, η ίδια η κοινωνία οδηγείται στην εκβιομηχάνιση, οι ίδιες ακόμη, οι ανθρώπινες σχέσεις, τροποποιώντας την ανθρώπινη φύση. *Η κοινωνία μετατράπηκε σε εργοστάσιο*. Ωστόσο, ο ίδιος ο εκσυγχρονισμός έχει φτάσει στα όρια του. Ο ανταγωνισμός πλέον συντελείται περισσότερο όχι μέσω της εκβιομηχάνισης, αλλά της πληροφορικοποίησης της παραγωγής. Οι διάφορες μορφές της παραγωγής συναρθρώνονται μέσα στα δίκτυα της παγκόσμιας αγοράς και τελούν υπό την κυριαρχία της πληροφοριακής παραγωγής υπηρεσιών.³⁷

Πιο συγκεκριμένα, η πληροφορική επιστήμη μεταμορφώνει τους περισσότερους κλάδους των υπηρεσιών, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται σταδιακά αυτό που οι Hardt και Negri ονομάζουν άυλη εργασία. Αναλυτικότερα, μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε τρεις τύπους άυλης εργασίας. Ο πρώτος αφορά την βιομηχανική παραγωγή που ενσωμάτωσε επικοινωνιακές τεχνολογίες με τρόπο που μεταμορφώνει την ίδια την παραγωγική διαδικασία. Ο δεύτερος τύπος της άυλης εργασίας αφορά την χρήση αναλυτικών και συμβολικών καθηκόντων. Τέλος, ο τρίτος τύπος άυλης εργασίας έχει να κάνει με την παραγωγή και τον χειρισμό συναισθήματος και ως εκ τούτου απαιτεί ανθρώπινη επαφή (δυνητική ή πραγματική).³⁸

Η κοινωνική αλληλόδραση και συνεργασία αποτελούν απαρέγκλιτες προϋποθέσεις της άυλης εργασίας. Αυτό ακριβώς το γεγονός, ότι δηλαδή, η συνεργασία υφίσταται πλέον ως απολύτως εμμενής στην ίδια την εργασιακή δραστηριότητα, δημιουργεί, σύμφωνα με τους συγγραφείς, μία προβληματική προσέγγιση της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, κατά την οποία, η εργασία θεωρείται ως «μεταβλητό κεφάλαιο». Κάτι τέτοιο, η προσέγγιση των Hardt και Negri το εξοβελίζει, διότι θεωρείται ότι η εργασία, στην *Αυτοκρατορία*, παράγει υπό την επίδραση του κεφαλαίου ως μια διαδικασία αυτοαξιοποίησης, αέναα. Πρόκειται ουσιαστικά για «τη δυνατότητα για ένα είδος αυθόρμητου και στοιχειώδους κομμουνισμού», οι ίδιοι οι νέες

³⁶ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.349-350.

³⁷ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.382-283,387.

³⁸ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.394-395.

και τα σώματα είναι ενταγμένα σε μια διαδικασία παραγωγής αξίας μέσω της συνεργατικής δύναμης του πλήθους.³⁹

Οι τάσεις για αποεδαφικοποίηση της παραγωγής υφίστανται παράλληλα με τις αντίρροπες τάσεις· ωστόσο στο βαθμό και στο μέτρο που ενισχύονται, αποδυναμώνουν την διαπραγματευτική ισχύ της εργασίας. Τόσο η πληροφορικοποίηση της παραγωγής όσο και η αυξανόμενη σημασία της άυλης παραγωγής έχουν την τάση να αποδεσμεύουν το κεφάλαιο από τοπικούς περιορισμούς και διαπραγματεύσεις. Μόλις συντελεσθεί η αποδυνάμωση της θέσης της εργασίας, η δικτυακή παραγωγή εμφανίζεται με ποικίλες μορφές μη εγγυημένης εργασίας.⁴⁰ Όσο αναπτύσσεται ο νέος τρόπος παραγωγής της άυλης εργασίας, τόσο αυξάνεται η γεωγραφική διασπορά της βιομηχανικής παραγωγής. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην ζήτηση οικονομικών διαχειριστικών υπηρεσιών με αποτέλεσμα την γιγάντωση συγκεκριμένων πόλεων-κλειδιών. Η άνοδος των πλανητικών πόλεων-ελέγχου συμβαδίζει με την παράλληλη παρακμή των παλιών βιομηχανικών αστικών κέντρων.⁴¹

Οι αλλαγές στην φύση της παραγωγής έχουν οδηγήσει σε γιγάντωση τις υπερεθνικές εταιρείες με αποτέλεσμα τον περιορισμό της εξουσίας και δικαιοδοσίας των εθνικών κρατών. Η ιδέα της εθνικής κυριαρχίας φθίνει στο χρόνο, παράλληλα με την έννοια της αυτονομίας του πολιτικού. Όλο και περισσότερο η πολιτική χάνει την ανεξαρτησία της στην δυνατότητα λήψης αποφάσεων. Η συναίνεση απαιτείται σε σημαντικό βαθμό από οικονομικούς παράγοντες, όπως το ισοζύγιο των εμπορικών ανταλλαγών ή η κερδοσκοπία επί της αξίας των νομισμάτων. Χωρίς καμία αμφιβολία, η κυβέρνηση και η πολιτική έχουν μετατραπεί σε εργαλεία του υπερεθνικού προστάγματος.⁴² Η νέα λειτουργική κινητικότητα του κεφαλαίου στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας, πρέπει να ειπωθεί μέσα από το επίπεδο της εμμένειας του, διαμέσου δικτυακών σχέσεων κυριαρχίας και χωρίς την εξάρτηση από κάποιο υπερβατικό κέντρο εξουσίας. Το κεφάλαιο, σύμφωνα με την οπτική των Deleuze και Guattari, επιτυγχάνει την νέα λειτουργικότητα του με την επιβολή μιας γενικευμένης αποκωδίκευσης των ροών, μια μαζική αποεδαφικοποίηση, και στην συνέχεια με την δημιουργία διασύνδεσης μεταξύ αυτών των ροών.⁴³

Και για να γίνουν σαφέστεροι οι συγγραφείς, σπεύδουν να διευκρινίσουν με ποιο τρόπο εννοούν τον αποεδαφικοποιητικό και εμμενή ρόλο της λειτουργίας του κεφαλαίου. Πρώτον,

³⁹ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.395.

⁴⁰ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.398-399. Μορφές μη εγγυημένης εργασίας αποτελούν η εργασία του ελεύθερου συνεργάτη, η εργασία κατ' οίκον, η μερική απασχόληση και η εργασία κατ' αποκοπήν.

⁴¹ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.400.

⁴² Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.411-412.

⁴³ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.435. Οι Hardt και Negri παραπέμπουν στο Deleuze G. και Guattari F., *Anti-Oedipus*, (Minneapolis: University of Minnesota, 1983), σ.224.

διαμέσου της πρωταρχικής συσσώρευσης, το κεφάλαιο αποσπά τους πληθυσμούς από τα ειδικά κωδικοποιημένα εδάφη και τους θέτει σε κίνηση. Στην συνέχεια συντελείται εκκαθάριση στις αγροτικές εκτάσεις και δημιουργείται ένα «ελεύθερο» προλεταριάτο. Μέσα σε αυτή την διαδικασία, οι παραδοσιακές κουλτούρες και μορφές κοινωνικής οργάνωσης αποσυντίθενται σε μια αμφίδρομη λογική με την δημιουργία και ανάπτυξη μιας μόνο κουλτούρας και ενός μόνο συστήματος παραγωγής και κυκλοφορίας. Σε ένα δεύτερο βήμα, το κεφάλαιο επιτυγχάνει διασύνδεση όλων των μορφών αξίας μέσω της καθιέρωσης του γενικού ισοδύναμου, του χρήματος. Τέλος, σε ένα τρίτο στάδιο, τα ίδια τα εγχειρήματα του κεφαλαίου αναπροσαρμόζουν την λειτουργία του. Ο τρόπος κίνησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου έχει ιστορικά όρια που μεταβάλλουν την λειτουργικότητα του (ο νόμος του ποσοστού του κέρδους, του ποσοστού της εκμετάλλευσης, της υλοποίησης της υπεραξίας κ.ο.κ.).⁴⁴ Μέσα σε αυτήν την κίνηση του κεφαλαίου σε πλανητική κλίμακα, η *Αυτοκρατορία* χαρακτηρίζεται από την έντονη προσέγγιση τελειώς άνισων πληθυσμών. Αυτή η κατάσταση δημιουργεί μόνιμο κοινωνικό κίνδυνο και «*απαιτεί ισχυρούς μηχανισμούς της κοινωνίας του ελέγχου προκειμένου να εξασφαλιστεί η διάκριση και να διασφαλίζεται ο νέος τρόπος διαχείρισης του κοινωνικού χώρου*». Η πτυχή των νέων κατατημήσεων του κοινωνικού χώρου αντικατοπτρίζονται στις τάσεις της αστικής αρχιτεκτονικής στις μεγαλουπόλεις.⁴⁵

Η προσέγγιση της Αυτοκρατορίας μπορεί να γίνει εύληπτη μόνο μέσα από την θεωρητική κατανόηση του εργατισμού. Ο Negri⁴⁶ επεσήμανε: «*Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις της κατανόησης εκ μέρους του κεφαλαίου της άρθρωσης της κυριαρχίας, η έννοια του εργάτη-μάζα όχι μόνο καθυστέρησε να εξελιχθεί, αλλά επίσης, και αυτό ήταν κρίσιμης σημασίας, αποδείχθηκε ανίκανη να αναπτύξει για τον εαυτό της μια θεωρία ικανή να αντιπαρατεθεί στις νέες διαστάσεις της κυριαρχίας. Βέβαια, οι παλιοί εργατιστές της δεκαετίας του 60', ήξεραν ότι έπρεπε να πάνε πέρα από την «εμπειρική» κατηγορία του εργοστασίου, και ότι ο εργάτης – μάζα έπρεπε να γίνει αποτελεσματικός σ' ολόκληρο το εύρος του κοινωνικού εργοστασίου – αλλά το εργοστασιακό περιεχόμενο της έννοιας και των συνθηκών της γέννησής του, εμπόδισαν στο να μετατραπεί η θεωρητική δυναμική του σε μια πρακτική πραγματικότητα» (Negri, 1992, σ.13).*

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η ανάλυση λειτουργίας του κεφαλαίου στο αυτοκρατορικό περιβάλλον προκύπτει ως φυσική συνέχεια της αντίστοιχης ανάλυσης στα πλαίσια του εργατισμού. Οι κεφαλαιακές ροές στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας ακολουθούν την ίδια πορεία που πραγματοποιεί η ευέλικτη οργάνωση της εργατικής δύναμης.

⁴⁴ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.435-436.

⁴⁵ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.449.

⁴⁶ Negri A., (1992), *Η Μηχανή του Χρόνου*, Αθήνα, Ελευθεριακή Κουλτούρα.

Με αυτό τον τρόπο, η *Αυτοκρατορία* διασφαλίζει δυνητικά δουλειά για όλους. Οι νέες νόρμες της παραγωγικότητας επιβάλλουν τη διαφοροποίηση και την διαίρεση στους εργατές. Όσο πιο ελάχιστη είναι η ρύθμιση του καθεστώτος της εκμετάλλευσης τόσο μεγαλύτερη προσφορά εργασίας εξασφαλίζεται.⁴⁷

Ο ρόλος της αυτοκρατορικής διοίκησης προς αυτή τη κατεύθυνση είναι θεμελιώδης. Το κερδοσκοπικό και χρηματοδοτικό κεφάλαιο ρέει προς τα εκεί όπου η τιμή της εργατικής δύναμης είναι η ελάχιστη δυνατή και όπου η δύναμη της διοίκησης διασφαλίζει ότι η εκμετάλλευση μπορεί να είναι μέγιστη. Εν ολίγοις, στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας η διοίκηση υιοθετεί τη δομή ενός υπερδικτύου (ενός fractal) και αποσκοπεί στην ενσωμάτωση των συγκρούσεων όχι με την επιβολή ενός συνεκτικού κοινωνικού μηχανισμού, αλλά μέσω ελέγχου των διαφορών⁴⁸. *«Δεν είναι πλέον δυνατόν να εννοήσουμε την αυτοκρατορική διοίκηση με βάση έναν εγγεγραμμένο ορισμό της διοίκησης, ο οποίος θεμελιώνεται στις διαμεσολαβήσεις της αστικής κοινωνίας που συνιστούν το χωρικό κέντρο του κοινωνικού βίου· εξίσου αδύνατο όμως είναι να την εννοήσουμε σύμφωνα με τον βεμπεριανό ορισμό, δηλαδή έναν ορθολογικό ορισμό ο οποίος βασίζεται σε μια συνεχή χρονική διαμεσολάβηση και μια διαμορφούμενη αρχή νομιμότητας»* (Hardt-Negri,2002,σ.453). Κατά την άσκηση της αυτοκρατορικής διοίκησης πρέπει να επιτυγχάνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στη διαχείριση των πολιτικών στόχων και τα γραφειοκρατικά μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξή τους. Η προσπάθεια εναρμονισμού των δύο παραπάνω στοιχείων δεν αποτελεί χαρακτηριστικό της διοίκησης στο αυτοκρατορικό πλαίσιο. Αντίθετα, πρέπει να διαφύγουμε από την γραμμική λογική προς μια πολυσχιδή επίλυση:⁴⁹ *«Το πρόβλημα της διοίκησης δεν είναι πρόβλημα ενότητας, αλλά εργαλειακής πολυλειτουργικότητας»* (Hardt-Negri,2002,σ.453-454).

Απ' αυτήν την άποψη είναι προφανές ότι στο μετανεωτερικό περιβάλλον της Αυτοκρατορίας, η ίδια η έννοια του Λαού δεν υφίσταται όπως υπήρξε στο νεωτερικό κράτος. *«Η έννοια του Λαού δεν λειτουργεί πλέον ως το οργανωμένο υποκείμενο του συστήματος του προστάγματος και, συνακόλουθα, η ταυτότητα του Λαού αντικαθίσταται από την κινητικότητα, την ευελιξία και την αέναη διαφοροποίηση του πλήθους. Αυτή η μεταβολή απομυθοποιεί και καταστρέφει την κυκλική αντίληψη περί της νομιμότητας της εξουσίας που είχε επικρατήσει τους νεότερους χρόνους, σύμφωνα με την οποία η εξουσία κατασκευάζει από το πλήθος ένα ενιαίο υποκείμενο, το οποίο με τη σειρά του μπορεί να νομιμοποιήσει αυτήν ακριβώς την εξουσία. Αυτή η σοφιστική ταυτολογία έχει πάψει να λειτουργεί»* (Hardt-Negri,2002,σ.458-459).

⁴⁷ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.451.

⁴⁸ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.451, 453.

⁴⁹ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.453-454.

Η δυναμική της βιοπολιτικής παραγωγής μετασχηματίζει το πλήθος μέσα από την απεδαφικοποιημένη αυτονομία του. Το πλήθος μεταπλάθεται σε μια αυτόνομη μάζα ευφούς παραγωγικότητας, σε μια απόλυτη δημοκρατική δύναμη. Είναι η σπινοζικής έμπνευσης προσέγγιση που προτείνει την δημιουργική αυτονομία του πλήθους μέσω της επιθυμίας. Στην περίπτωση μετάπλασης του πλήθους σε πολιτικό υποκείμενο τίθεται σε αμφισβήτηση η ίδια η κεφαλαιοκρατική κυριάρχηση της παραγωγής. Αυτό που πρέπει ιδιαίτερα να προσεχθεί, είναι το γεγονός ότι οι ίδιες δυνάμεις που θέτουν την απειλή, είναι οι αυτόνομες δυνάμεις της παραγωγικής συνεργασίας στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας. Υπ' αυτή την λογική, οι δυνάμεις πρέπει να υφίστανται έλεγχο, αλλά δεν μπορούν να καταστραφούν.⁵⁰

⁵⁰ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.459.

2.4. Πέραν της Αυτοκρατορίας

Αναλύοντας την οικονομική πολιτική του Keynes, για την κρίση του 1929, ο Negri⁵¹ αναφέρει: *«Σύντομα αυτός ο μηχανισμός ανακάλυψης της ισορροπίας των εισοδημάτων διατυπώνεται σαν σχέδιο: τούτο το μοντέλο ισορροπίας που υιοθετήθηκε για την διάρκεια του σχεδίου είναι που συνιστά το καινούριο υλικό θεμέλιο της συνταγματικής ζωής. [...] Από εκεί και ύστερα, η σταθερότητα φαίνεται να περνάει μέσα από την συνειδητοποίηση αυτής της καινούριας προσωρινότητας στην ύπαρξη του κράτους: «η διαρκής επανάσταση» μοιάζει να έχει ηττηθεί, μοιάζει να έχει υποστεί, παράδοξα, μια «aufhebung» (κατάργηση) από την καπιταλιστική πλευρά. Εδώ σταματάει η επιστήμη του κράτους του κεφαλαίου, που όπως πάντα αποκαλύπτει μια αναγκαιότητα για να την μυθοποιήσει στην συνέχεια» (Negri,1990, σ.100).* Αυτό που υποστηρίζεται στην Αυτοκρατορία είναι ότι το κράτος της μετανεωτερικότητας έχει απολέσει την επιστημονική τεκμηρίωση ώστε να δημιουργεί αναγκαιότητες, τις οποίες στη συνέχεια θα μυθοποιεί. Με βάση αυτή τη συλλογιστική, το πλήθος βρίσκει περιθώριο μετασχηματισμού σε πολιτικό υποκείμενο.

Μέσα στην Αυτοκρατορία, διαμέσου της παγκοσμιότητας της βιοεξουσίας κάθε παγιωμένο μέτρο αξίας τείνει να εξαλειφθεί. Οι Hardt και Negri τονίζουν ότι *«η μεγάλη δυτική μεταφυσική παράδοση ανέκαθεν αποστρεφόταν το άμετρο»*. Επίσης, η άποψη ότι η θεωρία του Marx για την αξία είναι ουσιαστικά μια θεωρία για το μέτρο της αξίας θέτει για τους Hardt και Negri τα όρια ιστορικής ανάλυσής της. Αντιτιθέμενοι σε οποιαδήποτε μετρήσιμη προσέγγιση τονίζουν:⁵² *«ακριβώς όπως ο Θεός είναι αναγκαίος για την κλασική υπερβατικότητα της εξουσίας, έτσι και το μέτρο είναι αναγκαίο για την υπερβατική θεμελίωση των αξιών του νεωτερικού Κράτους. Αν δεν υπάρχει μέτρο, λένε οι μεταφυσικοί, δεν υπάρχει κόσμος· και αν δεν υπάρχει κόσμος, δεν υπάρχει Κράτος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν μπορεί κανείς να διανοηθεί το άμετρο, ή, μάλλον, δεν πρέπει να το διανοηθεί» (Hardt-Negri,2002,σ.471-472).* Σε αντίθεση με όσους κατά καιρούς υποστήριζαν ότι η αξία μπορεί να βεβαιωθεί μόνο με την μορφή του μέτρου και της τάξης, οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας θεωρούν ότι η αξία και η δικαιοσύνη μπορούν να υπάρξουν και να ευδοκιμήσουν σε έναν άμετρο κόσμο.⁵³ *«Η ζωντανή εργασία είναι αυτή που κατασκευάζει το πέρασμα από το δυνητικό στο πραγματικό· αυτή είναι το όχημα της δυνατότητας. Η εργασία που έχει θραύσει τα δεσμά της*

⁵¹ Παντισιέρι Ρ., Νέγκρι Α., Τρόντι Μ., (1990), *Νεοκαπιταλισμός και επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα, Κομμούνα,σ.100.

⁵² Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.471-472.

⁵³ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.473.

οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής πειθαρχίας, και έχει υπερβεί κάθε ρυθμιστική διάσταση της νεωτερικής κεφαλαιοκρατίας μαζί με τη μορφή-κράτος που αυτή επέβαλλε, εμφανίζεται τώρα ως γενικευμένη κοινωνική δραστηριότητα. Σε σχέση με την υφιστάμενη τάξη και τους κανόνες αναπαραγωγής της, η εργασία αποτελεί παραγωγικό πλεόνασμα. Το εν λόγω παραγωγικό πλεόνασμα είναι ταυτόχρονα το αποτέλεσμα μιας συλλογικής δύναμης χειραφέτησης και η ουσία της νέας κοινωνικής δυναμικότητας των παραγωγικών και απελευθερωτικών ικανοτήτων της εργασίας» (Hardt-Negri,2002,σ.474-475).

Και σε αυτή την περίπτωση οι συγγραφείς επισημαίνουν τις πρωταρχικές προϋποθέσεις της εργασίας στην μετανεωτερική περίοδο: την λειτουργία εκτός μέτρου. Ο αυστηρός χρονικός καθορισμός στην οργάνωση της εργασίας και όλα τα οικονομικά και πολιτικά μέτρα που είχαν επιβληθεί, καταλύονται. Η εργασία στο αυτοκρατορικό πλαίσιο αποτελεί μια κοινωνική δύναμη που αναζωογονείται από της δυνάμεις της γνώσης, του συναισθήματος, της επιστήμης και της γλώσσας.⁵⁴ Όπως επισημαίνουν και επαναλαμβάνουν μονότονα οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας: «η έννοια της εργασίας ως της κοινής δύναμης του ενεργείν τελεί σε συγχρονική, συνεκτεινόμενη και δυναμική σχέση με την οικοδόμηση της κοινότητας. Η σχέση αυτή είναι αμοιβαία, έτσι που, αφ' ενός οι μοναδικές δυνάμεις της εργασίας δημιουργούν διαρκώς νέες κοινές κατασκευές, και αφ' ετέρου αυτό που είναι κοινό μοναδικοποιείται» (Hardt-Negri,2002,σ.476). Με άλλα λόγια, η πορεία προς την απελευθέρωση της εργασίας και η οικοδόμηση της συλλογικότητας αποτελούν μια ενιαία διαδικασία. Η δυναμική δύναμη της εργασίας ορίζεται ως μία δύναμη αυτοαξιοποίησης, η οποία υπερβαίνει τα όρια της, και κατευθύνεται προς τον άλλο. Μέσα απ' αυτή την συλλογική επένδυση, συγκροτείται ένα εκτεταμένο αίσθημα κοινότητας. Η εργασία, η ευφυΐα, το πάθος και το συναίσθημα διαπλέκονται σε μια δυναμική συναρμογή που μπορεί να διαμορφώσει μια συντακτική δύναμη. Αυτό όμως που τονίζεται ιδιαίτερα, είναι το γεγονός ότι η συγκεκριμένη διαδικασία έχει πλέον περάσει από το δυναμικό στο πραγματικό, στην υλική σφαίρα του βιοπολιτικού πεδίου.⁵⁵ Άμεση συναρτημένη με την παραπάνω θέση αποτελεί, σύμφωνα με τους Hardt και Negri, το γεγονός ότι καθώς η Αυτοκρατορία μετασχηματίζεται από την επέκταση της δύναμης του ενεργείν, συντελείται μεταστοιχείωση των αξιών ή με άλλα λόγια, καθώς προχωρούμε στον μετανεωτερικό κόσμο, όχι μόνο καταστρέφονται αξίες που προέρχονται από την υπερβατική σφαίρα του μέτρου, αλλά δημιουργούνται νέες αξίες.⁵⁶

⁵⁴ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.475.

⁵⁵ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.476.

⁵⁶ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.477. Οι Hardt και Negri παραπέμπουν στο: Friedrich Nietzsche, *On Genealogy of Morals*, (New York: Vintage, 1967).

Η ελεύθερη μετακίνηση στο χώρο αποτελεί την πρώτη δυναμική νέα αξία. Η δημιουργία ενός παγκόσμιου χώρου συνιστά τον πρώτο προσδιορισμό των κινήσεων του πλήθους. Μέσα σε αυτή την διαδικασία, που μεταφέρεται από την δυναμική στην πραγματική σφαίρα, το πλήθος μπορεί να επιτύχει την παγκόσμια υπηκοότητα. Ο νομαδισμός και η επιμειξία επικροτούνται ως οι πρώτες ηθικές πρακτικές στο πεδίο της Αυτοκρατορίας, ως οι πρακτικές που καταλύουν την κεφαλαιοκρατική παγκοσμιοποίηση. Οι ανεπίσχετες μετακινήσεις (νόμιμες ή λαθραίες) των ατόμων ή ομάδων αναζωογονούν τον χώρο σε μία πραγματικά παγκόσμια διάσταση. Για πρώτη φορά στην ιστορία συντίθεται το κοινό ανθρώπινο είδος, ένας πολυφυλετικός Ορφείας με απεριόριστη δύναμη.⁵⁷

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμη η διάκριση μεταξύ χειραφέτησης και απελευθέρωσης. Οι Hardt και Negri, θεωρώντας ότι μεταφέρουν την προσέγγιση του Μαρξ⁵⁸ για την διαφορά των δύο εννοιών, αναφέρουν: «η χειραφέτηση είναι η είσοδος νέων εθνών και λαών στην αυτοκρατορική κοινωνία του ελέγχου, με τις νέες ιεραρχήσεις και καταταμίσεις της· η απελευθέρωση, απεναντίας, σημαίνει την κατάλυση των συνόρων και των σχημάτων της εξαναγκαστικής μετανάστευσης, την επανιδιοποίηση του χώρου, και τη δύναμη του πλήθους να καθορίζει την πλανητική κυκλοφορία και μείξη των ατόμων και πληθυσμών» (Hardt-Negri, 2002, σ.482).

Στο αυτοκρατορικό πεδίο, η βιοεξουσία μετατρέπεται σε συντελεστή της παραγωγής. Ολόκληρο το πλαίσιο της αναπαραγωγής υπάγεται στην κεφαλαιοκρατική εξουσία. Υπ' αυτήν την έννοια, η αναπαραγωγή και οι ζωτικές σχέσεις που τη συγκροτούν γίνονται άμεσα παραγωγικές. Η επιστήμη, το συναίσθημα και η επικοινωνία αυξάνουν τις δυνάμεις του πλήθους και μετασχηματίζουν επιθετικά τις συνθήκες της παραγωγής. Η ριζική μεταμόρφωση του πλήθους μπορεί να επέλθει μόνο μέσα από μία πράξη σύμμειξης και υβριδικοποίησης με τις μηχανές. Επανιδιοποίηση της ζωής σημαίνει επανιδιοποίηση των μέσων παραγωγής και κατ' επέκταση επανιδιοποίηση και επανεφεύρεση των μηχανών. Οι Hardt και Negri τονίζουν ότι η συγκρότηση του πλήθους μέχρι το τέλος απαιτεί μία έξοδο, η οποία δεν είναι μόνο χωρική αλλά και μηχανική.⁵⁹

Οι κοσμογονικές αλλαγές που συντελούνται μέσω της τεχνολογίας στην μετανεωτερικότητα έχουν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις σύγκλισης των σφαιρών που άλλοτε διακρίνονταν ως βάση και εποικοδόμημα. «Η Αυτοκρατορία λαμβάνει μορφή όταν η γλώσσα

⁵⁷ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.480-481.

⁵⁸ Οι Hardt και Negri παραπέμπουν στο: Karl Marx, *On the Jewish Question*, στο *Early Writings*, (London: Penguin, 1975), σ. 211-241.

⁵⁹ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.486-487.

και η επικοινωνία, ή μάλλον όταν η άυλη εργασία και η συνεργασία, καθίστανται κυρίαρχη παραγωγική δύναμη». Σε αυτό το πλαίσιο, οι διακρίσεις που διέπουν τις κεντρικές κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας τείνουν να απολέσουν την σαφήνεια τους. Αυτό που υποστηρίζεται είναι ότι παραγωγή και αναπαραγωγή δεν αναγνωρίζονται εύκολα ως διακριτές. Το ίδιο συμβαίνει και με και με το σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, τις παραγωγικές σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις, την παραγωγική και την μη παραγωγική εργασία. *Η πληροφοριακή οικονομία της Αυτοκρατορίας δημιουργεί κοινωνικά υποκείμενα που είναι ταυτόχρονα παραγωγοί και προϊόντα της ενιαίας μηχανής.* Σε αυτό το σημείο, οι συγγραφείς τονίζουν την αδυναμία εντοπισμού ενός σημείου, μιας αξίας, μιας πρακτικής που να τοποθετείται «εκτός». Ωστόσο, στον μετανεωτερικό κόσμο, η διαδικασία της εκμετάλλευσης δεν εξαλείφεται. Αυτό που συντελείται είναι ένας αναπροσδιορισμός αναφορικά με την επικοινωνία και την συνεργασία. Πλέον, η εκμετάλλευση μπορεί να κατανοηθεί ως η απαλλοτρίωση της συνεργασίας και η ακύρωση των νοημάτων της γλωσσικής παραγωγής.⁶⁰ Με την αλλαγή του περιεχομένου της εκμετάλλευσης αλλάζουν μορφή και οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί. Με την πραγματική υπαγωγή της κοινωνίας στο κεφάλαιο, οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί μπορούν να εκραγούν ως συγκρούσεις ανά πάσα στιγμή και σε κάθε όρο της επικοινωνιακής παραγωγής και ανταλλαγής. Ωστόσο, οι συγκρούσεις αυτές δεν μπορούν να πάρουν την μορφή επαναστατικής ανατροπής, να οδηγήσουν σε κάτι «έξω» από την Αυτοκρατορία. Οι συγκρούσεις των κοινωνικών ανταγωνισμών αποτελούν σημειακές ανατροπές των υποκειμενικοτήτων. Μέσα από αυτό το πρίσμα, «η κρίση και η παρακμή δεν είναι ένα κρυφό θεμέλιο ούτε ένα δυσσώονο μέλλον, αλλά μια εναργής και κατάδηλη πραγματικότητα, ένα διαρκώς αναμενόμενο συμβάν, μια διαρκώς παρούσα λανθάνουσα κατάσταση» (Hardt-Negri, 2002, σ.510).

Σε αυτό το σημείο, οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας θέτουν το ερώτημα αν από τον συγκερασμό της δημιουργίας νέας συνείδησης και της εμμένειας της κρίσης μπορούμε να επεξεργαστούμε μια θετική θεωρία, μια πρακτική του συμβάντος. Αν μπορούμε να περάσουμε από την φθορά της *Αυτοκρατορίας*, στην γένεση πέραν της *Αυτοκρατορίας*. Προς το παρόν, ακριβώς γιατί το συμβάν μοναδικοποιείται, δεν μπορεί να μοντελοποιηθεί για να προκαθορίσουμε τα χαρακτηριστικά του.⁶¹ Αναμφίβολα, οι συγγραφείς θεωρούν ότι: «ασφαλώς θα έρθει κάποια στιγμή που η επανιδιοποίηση και η αυτοοργάνωση θα φτάσουν σε έναν ουδό και θα διαμορφώσουν ένα πραγματικό συμβάν. Τότε ακριβώς καταφάσκειται πραγματικά το πολιτικό –όταν η γένεση έχει ολοκληρωθεί και η αυτοαξιοποίηση, η συνεργατική

⁶⁰ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.509.

⁶¹ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.510-518.

σύγκληση των υποκειμένων και η προλεταριακή διαχείριση της παραγωγής γίνονται συντακτική δύναμη. [...] Η φθορά που χρησιμοποιεί ως όπλο η Αυτοκρατορία ήδη υπονομεύεται από την παραγωγικότητα των σωμάτων, από τη συνεργασία και από τα σχέδια για παραγωγικότητα του πλήθους. Το μόνο συμβάν που μένει ακόμη να συντελεστεί είναι η οικοδόμηση, ή μάλλον η ανταρσία, μια ισχυρής οργάνωσης. Η γενετική αλυσίδα σχηματίζεται και εδραιώνεται στην οντολογία, η σκαλωσιά συνεχώς ανεγείρεται και ανανεώνεται από τη νέα συνεργατική παραγωγικότητα, και έτσι περιμένουμε μόνο την ωρίμαση της πολιτικής ανάπτυξης του *posse*»⁶² (Hardt-Negri, 2002, σ. 541-543).

Όσο η αυτοκρατορική εξουσία ισχυροποιείται, η δυνατότητα των διαμεσολαβητικών σχημάτων να επεμβαίνουν στην διαπάλη των κοινωνικών δυνάμεων θα περιορίζεται. Οι μορφές της κοινωνικής διαπάλης που συγκροτούν το πολιτικό αντιπαρατίθενται άμεσα, χωρίς κανενός είδους διαμεσολάβηση. Αυτή είναι και η ουσιαστική καινοτομία του αυτοκρατορικού καθεστώτος.⁶³

Η σύνθεση της θεώρησης της *Αυτοκρατορίας* απαιτεί την κατανόηση της έννοιας του χρόνου. Ο χρόνος αποτελεί μια συλλογική εμπειρία που ενσαρκώνεται και αποκτά ζωή μέσα από τις κινήσεις του πλήθους. Ο Αριστοτέλης ανάγει αυτόν τον συλλογικό χρόνο που καθορίζεται από την εμπειρία του πλήθους σε ένα υπερβατικό πρότυπο μέτρου. Σε όλη την ιστορία της δυτικής μεταφυσικής, ο χρόνος παραμένει εγκλωβισμένος σε μια υπερβατική αντίληψη. Μόνο με την είσοδο στην μετανεωτερικότητα συντελέστηκε μια πραγματική ρήξη με αυτήν την παράδοση. Στην Αυτοκρατορία, πλέον, ο χρόνος δεν ορίζεται από κάποιο υπερβατικό μέτρο, αλλά αντίθετα ο χρόνος αναφέρεται άμεσα στην ύπαρξη.⁶⁴

Σε μια τέτοια κατεύθυνση, όπως ισχυρίζονται οι ίδιοι οι συγγραφείς, οι εξελίξεις που μπορούν να δρομολογηθούν μέσα στο αυτοκρατορικό πλαίσιο αφορούν αλλαγές, οι οποίες προϋποθέτουν ιεραρχικά η μία την άλλη. Πιο συγκεκριμένα, πέντε είναι οι διατάσεις των μεταβάσεων προς την τελείωση του πλήθους. Η πρώτη διάσταση του τέλους του πλήθους έχει να κάνει με τις έννοιες της γλώσσας και της επικοινωνίας. «*Η πρώτη διάσταση του τέλους του πλήθους έχει να κάνει με τις έννοιες της γλώσσας και της επικοινωνίας. Εάν η επικοινωνία*

⁶² Οι Hardt και Negri κάνουν χρήση του λατινικού όρου *posse* –η δύναμη ως ρήμα, ως δραστηριότητα. Στον αναγεννησιακό ουμανισμό η τριάδα *esse-nosse-posse* (είναι-γιγνώσκειν-δύνασθαι) συνιστούσε τον μεταφυσικό πυρήνα εκείνου του συντακτικού φιλοσοφικού παραδείγματος που έμελλε να περιέλθει σε κρίση καθώς σταδιακά ελάμβανε μορφή η νεωτερικότητα. Το *posse* είναι ότι μπορούν να καταφέρουν ένα σώμα και ένας νους. Ακριβώς επειδή συνέχισε να χρησιμοποιείται στα συμφραζόμενα της αντίστασης, ο μεταφυσικός όρος έγινε πολιτικός. Το ερώτημα που τίθεται, είναι εάν όρος που αφορά το άτομο ως υποκείμενο, μπορεί να αποδοθεί με την ίδια λογική σε μια συλλογικότητα, όπως το πλήθος.

⁶³ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.519.

⁶⁴ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.529-530.

γίνεται όλο και περισσότερο ο ιστός της παραγωγής, και εάν η γλωσσική συνεργασία όλο και περισσότερο έχει καταστεί η δομή της παραγωγικής σωματικότητας, τότε ο έλεγχος επί της γλωσσικής έννοιας και του νοήματος και επί των δικτύων επικοινωνίας γίνεται ένα ολοένα πιο κεντρικό ζήτημα για τον πολιτικό αγώνα». Σε μια αρχική φάση, «η εργατική δύναμη (είτε είναι υλική, είτε άυλη, διανοητική ή χειρονακτική) βρίσκεται εμπλεγμένη σε αγώνες για τον καθορισμό των εννοιών της γλώσσας και σε αγώνες εναντίον του ατομικισμού της επικοινωνιακής κοινωνικότητας από το κεφάλαιο». Στον μετανεωτερικό κόσμο της Αυτοκρατορίας, «όλα τα στοιχεία της φθοράς και της εκμετάλλευσης μας επιβάλλονται από τα γλωσσικά και επικοινωνιακά καθεστώτα παραγωγής: το να τα καταστρέψουμε με λέξεις είναι το ίδιο επείγον όσο και να τα καταστρέψουμε με έργα» (Hardt-Negri,2002,σ. 533-534).

Οι Hardt και Negri θεωρούν ότι η ίδια γνώση πρέπει να αποτελέσει γλωσσική δράση και η φιλοσοφία να μετασχηματιστεί σε πραγματική επανιδιοποίηση της γνώσης. Η συγκρότηση, επομένως, της ζωής ως σύνθετης απελευθερωμένης ολότητας απαιτεί τον συνδυασμό της γλώσσας, της επικοινωνίας και του αγώνα.⁶⁵

Η δεύτερη διάσταση του τέλους του πλήθους ολοκληρώνει και προεκτείνει την πρώτη. Ο αγώνας μέσω της γλωσσικής δράσης απαιτεί να αντιληφθούμε ότι σε κάθε γλώσσα και επικοινωνιακό δίκτυο αντιστοιχεί ένα σύστημα μηχανών. *Η τεχνολογία δεν αποτελεί μια ουδέτερη και ανεξάρτητη οντότητα*. Αντίθετα, η τεχνολογία αποτελεί εργαλείο της βιοπολιτικής εξουσίας που προτάσσει ορισμένες πρακτικές της παραγωγής και απαγορεύει άλλες. Το νέο προλεταριάτο, προκειμένου να μεταβληθεί σε πλήθος πρέπει να υπερβεί εαυτόν. Η υπέρβαση αυτή στη συνείδηση του προλεταριάτου, αφορά την κατανόηση ότι δεν αποτελεί «μεταβλητό κεφάλαιο», αλλά συνιστά αυτόνομο φορέα παραγωγής. Η αυτοσυνείδηση του μηχανογενούς χαρακτήρα του πλήθους οδηγεί στην ικανότητα σύλληψης μιας νέας χρήσης των μηχανών. *«Κατά την μετάβαση από τον αγώνα για τις έννοιες της γλώσσας στην οικοδόμηση ενός νέου συστήματος μηχανών, το τέλος κερδίζει μεγαλύτερη συνοχή»*. Σε αντίθεση με τον Habermas,⁶⁶ που αναγνωρίζει τις απελευθερωτικές λειτουργίες της γλώσσας και της επικοινωνίας μόνον σε άτομα και απομονωμένα τμήματα της κοινωνίας, οι Hardt και Negri αναγνωρίζουν αυτή την δυνατότητα στο πλήθος εν γένει. *«Η υβριδικοποίηση του ανθρώπου και της μηχανής δεν είναι πλέον μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα μόνο στις παρυφές της κοινωνίας· αντίθετα, είναι ένα θεμελιακό επεισόδιο στον πυρήνα της συγκρότησης του πλήθους και της δύναμής του»* (Hardt-Negri,2002,σ.535).

⁶⁵ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.529-530.

⁶⁶ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.533-535. Οι Hardt και Negri παραπέμπουν στο: Jurgen Habermas, *Theory of Communicative Action*, (Boston: Beacon Press, 1984).

Η τρίτη διάσταση μετάβασης προς την τελείωση της δημιουργίας του πλήθους συντελείται μέσω της εμπειρίας και του πειραματισμού του και αυτοδιαμορφώνεται ως τόπος συνάντησης υποκειμένων. *«Η συνείδηση, η βούληση, η γλώσσα και η μηχανή καλούνται να στηρίζουν την συλλογική κατασκευή της ιστορίας»* (Hardt-Negri, 2002, σ.535). Η εμπειρία και ο πειραματισμός του πλήθους αποτελούν τα κύρια στοιχεία αυτής της μετάβασης. Γι' αυτό ακριβώς, οι συγγραφείς επισημαίνουν την υποχώρηση της διαλεκτικής, η οποία αντιλαμβάνεται το συλλογικό ως σχηματιζόμενο δια της διαμεσολάβησης μάλλον, παρά δια της σύστασης. Υπ' αυτήν την έννοια, η κατασκευή της ιστορίας αντιστοιχεί στην κατασκευή της ζωής του πλήθους.⁶⁷

Η τέταρτη διάσταση μετάβασης προς την τελείωση της δημιουργίας του πλήθους σχετίζεται με την βιοπολιτική, ή θα μπορούσαμε να πούμε, με την σύνδεση μεταξύ της δύναμης της ζωής και της πολιτικής της οργάνωσης. Για να περάσουμε από τον δυνητικό στον πραγματικό ορίζοντα πρέπει το πλήθος να αντιληφθεί ότι: *«το πολιτικό, το κοινωνικό, το οικονομικό και το ζωτικό ενοικούν όλα μαζί εδώ. Είναι απολύτως αλληλοσχετιζόμενα και ανταλλάξιμα»*. Το πλήθος υιοθετεί τέτοιες πρακτικές και τις εντάσσει σε μια ενιαία και σύνθετη πρακτική. Σε αυτό ακριβώς το γεγονός, οι συγγραφείς της Αυτοκρατορίας επιχειρηματολογούν ότι η βιοπολιτική δικτύωση προοιωνίζει την δημιουργία μιας δομικής, συντακτικής δύναμης. Η πέμπτη διάσταση της δημιουργίας του πλήθους αφορά την δημιουργική φαντασία του, ως διαδικασίας αυτοαξιοποίησης και συνεχούς επανασύστασης του εαυτού του. Η συντακτική δύναμη του πλήθους καθιστά δυνατή την συνεχή προσήλωση σε μια *διαδικασία ριζικού προοδευτικού μετασχηματισμού*. Η ισότητα και η αλληλεγγύη, *«αυτά τα εύθραυστα αιτήματα που ήταν θεμελιακά αλλά παρέμειναν αφηρημένα σε όλη την ιστορία των συνταγμάτων της νεωτερικότητας»* μπορούν να αποκτήσουν σαφές περιεχόμενο σε έναν κόσμο πέραν της Αυτοκρατορίας.⁶⁸

⁶⁷ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.535.

⁶⁸ Hardt – Negri, *Αυτοκρατορία*, σ.535-536.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Κριτική προσέγγιση των κύριων θέσεων των Hardt – Negri από την σκοπιά των Marx – Engels.

3.1. Το υλικό περιεχόμενο της «άυλης εργασίας

Με την *Αυτοκρατορία* οι Hardt και Negri στην ουσία υπογραμμίζουν μια ριζική αλλαγή του παραδείγματος της κυριαρχίας. Αυτό που αλλάζει με το πέρασμα στον ιμπεριαλισμό είναι ότι τα σύνορα του κόσμου παύουν να υφίστανται. Η *Αυτοκρατορία* δεν έχει κέντρο, σύνορα, όρια. Αποτελεί έναν εξουσιαστικό μηχανισμό ο οποίος προοδευτικά απορροφά ολόκληρο τον κόσμο. Σε έναν τέτοιο κόσμο η μαρξική θεωρία δεν είναι απλώς αναχρονιστική, αλλά αποτελεί εμπόδιο ολοκλήρωσης των συντελούμενων μετασχηματισμών. Πρόκειται ουσιαστικά για μια προσπάθεια σύγχρονης θεώρησης του κόσμου με έναν αρκετά επιφανειακό και πολυσυλλεκτικό τρόπο. Κυρίαρχη θέση μέσα στην προσέγγιση των συγγραφέων της *Αυτοκρατορίας* κατέχει η επιθετική αποδομητική διάθεση κατά της επαναστατικής θεωρίας του Μαρξισμού. «Όταν ο Μαρξ αναγνώριζε την εργασία ως ουσία της ανθρώπινης ιστορίας, μπορεί να έσφαλλε, όχι επειδή προχώρησε πολύ, αλλά μάλλον επειδή δεν προχώρησε αρκετά. [...] Μπορεί να φαίνεται λοιπόν ότι ο Μαρξ καταλήγει να δείχνει τη γέννηση και την ανάπτυξη της επαναστατικής υποκειμενικότητας και την έλευση του κομμουνισμού σαν προϊόντα ενός είδους «φυσικής ιστορίας του κεφαλαίου». Είναι προφανές ότι κάτι τέτοιο δεν δουλεύει στο ζετύλιγμα αυτής της μαρξιστικής ανάλυσης. Στην πραγματικότητα, ο ίδιος ο Μαρξ, που είχε θέσει τον αγώνα εναντίον της υπερβατικότητας και της αλλοτρίωσης στην πηγή της φιλοσοφίας του και είχε ορίσει την κίνηση της ανθρώπινης ιστορίας σαν τον αγώνα εναντίον κάθε μορφής εκμετάλλευσης, θα παρουσιάσει, επίσης, αντιθέτως, την ιστορία σαν καθοδηγούμενη από μια φυσικο-οικονομική αναγκαιότητα, σύμφωνα με το παράδειγμα του επιστημονικού θετικισμού. Αρνείται έτσι στον υλισμό εκείνο το σχέδιο της απόλυτης εμμένειας που στη μοντέρνα φιλοσοφία αποτελεί τίτλο τιμής και βασικό θεμέλιο» (Hardt-Negri,2001,σ.18-19).

Η συνολική εκτίμηση που διαμορφώνεται στην *Αυτοκρατορία* μπορεί να αποδοθεί μέσα από μια τριπλή διαπίστωση: α. η εργασία δεν προσδιορίζεται πια από την πειθαρχία εντός του εργοστασίου, β. η υποκειμενικότητα της εργατικής τάξης δεν καθορίζεται πια από το κεφάλαιο και γ. η συνεργασία αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της εργασίας, επέβαλε την αναδόμηση του κεφαλαίου με στόχο την κυριάρχηση αυτής της νέας σύνθετης μορφής

κοινωνικοποιημένης εργασίας και την εξάπλωση της εκμετάλλευσης στο σύνολο της κοινωνίας. Θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε ότι η θέση αυτή, η άποψη δηλαδή, της δημιουργίας μιας νέας σύνθετης μορφής κοινωνικοποιημένης εργασίας, με τον τρόπο που περιγράφεται, δεν ευσταθεί στον πραγματικό κόσμο.

Ο Lessa παραθέτει την άποψη ότι αν παρακολουθήσουμε την επιχειρηματολογία του Μαρξ (Κεφάλαιο, 19^ο κεφάλαιο) θα οδηγηθούμε εκ πρώτης σε αντίφαση. Μόνο παρακολουθώντας σε βάθος την ανέλιξη της παραγωγικής εργασίας αίρεται η αρχική αντίφαση. Η αρχική σύλληψη μας οδηγεί ότι η έννοια «*παραγωγική εργασία*» και «*παραγωγικός εργαζόμενος*» συρρικνώνονται και διευρύνονται ταυτόχρονα. «*Όταν το κεφάλαιο ενσωματώνει στη διαδικασία της αυτοαξιοποίησης του άλλες κοινωνικές σχέσεις που ξεπερνούν την οργανική ανταλλαγή με τη φύση, η σύλληψη του «παραγωγικού εργαζόμενου» περικλείει μία πάρα πολύ πλατειά γκάμα ατόμων, δραστηριοτήτων και εργασιών που δεν δρουν μόνο στη σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση. Είναι η περίπτωση, για παράδειγμα, του μεγαλύτερου μέρους των υπηρεσιών. Γι' αυτό το λόγο, «παραγωγοί» υπεραξίας δεν είναι μόνο οι δραστηριότητες που εκτυλίσσονται κατά την παρέμβαση του ανθρώπου στη φύση. Αυτή η ιστορικό – κοινωνική διεύρυνση του παραγωγικού εργαζόμενου σημαίνει, από την άλλη, μία «συρρίκνωση» της «παραγωγικής εργασίας»: αφού αναχθεί σε καθαρή αφηρημένη εργασία, η «παραγωγική εργασία» παράγει ακριβώς υπεραξία. Η ποιοτική της διάσταση, καθοριστική όταν επρόκειτο για παραγωγή αξίας χρήσης, ακυρώνεται στις νέες κοινωνικές σχέσεις, όπου όλα ανάγονται σε εμπόρευμα και «συρρικνώνουν» όλη την παραγωγή σε παραγωγή υπεραξίας» (Lessa,2006,σ.31).*

Οι Hardt και Negri, αντίθετα, στο πλαίσιο της βιοπολιτικής ενσωματώνουν ως ενιαία την παραγωγική και μη παραγωγική εργασία. Σε καμία περίπτωση, σύμφωνα με την μαρξική προσέγγιση δεν υφίσταται ταυτότητα ανάμεσα στη σύλληψη της «παραγωγικής εργασίας» (που παράγει υπεραξία) και στην εργασία ως «αιώνια αναγκαιότητα» της ανθρώπινης ζωής. Οι δύο έννοιες είναι διακριτές μεταξύ τους και αλληλοδιεισδύουν.⁶⁹

Καθώς παλεύει το παλιό με το νέο, ο ιμπεριαλισμός με την μετάβαση στην Αυτοκρατορία, το κίνητρο μετάβασης εντοπίζεται, σύμφωνα πάντα με τους συγγραφείς, σε μια ανάπτυξη μιας νέας «υποκειμενικότητας» που ταυτίζει την διαδικασία αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου με την αντίστοιχη διαδικασία της «άυλης εργασίας». «*Η θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στη «υποκειμενικότητα» του κεφαλαίου και στη «νέα υποκειμενικότητα» είναι ότι, ενώ για την πρώτη η παραγωγή ταυτίζεται άμεσα με την κυριαρχία, με έναν άμεσο διαχωρισμό*

⁶⁹ Lessa,(2006), «Η «άυλη εργασία»: Νέγκρι, Λατσαράτο, και Χαρντ», *Ουτοπία*, Τεύχος 71, σ.27-42.

ανάμεσα στην παραγωγή και την κάρπωση της παραγωγής, η νέα υποκειμενικότητα καθιερώνεται ιστορικά με την ταυτότητα ανάμεσα στην παραγωγή και την κάρπωσή της. Η «νέα υποκειμενικότητα» αναδύεται ακριβώς ως ικανότητα κάρπωσης του παραγόμενου προϊόντος και παραγωγής των «καρπών», ξεπερνώντας, γι' αυτό το λόγο, όλη την καπιταλιστική αλλοτρίωση. Αυτοί ταυτίζουν την αλλοτρίωση με τη γνωσιολογική – υποκειμενική διαδικασία της μη αναγνώρισης του εργαζομένου μέσα στο προϊόν του. Δεν περνά από το μυαλό αυτών των συγγραφέων ότι η σύγχρονη κυρίαρχη αλλοτρίωση είναι μία σχέση όχι τόσο ιδεολογική – υποκειμενική, αλλά αντιθέτως υλική, σχέση εκμετάλλευσης της εργασίας από την πλευρά του κεφαλαίου (Lessa,2006,σ.32).

Όσο αυξάνονται τα δίκτυα των νέων κοινωνικών σχέσεων η ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας και των εμπορευματικών σχέσεων βαίνουν προβληματικές και μειούμενες. Η άυλη εργασία μεταμορφώνει το σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας. «Με την κατάργηση της ανταλλακτικής αξίας και με την άρνηση της αφηρημένης εργασίας, η «νέα υποκειμενικότητα» παρουσιάζει την ιστορία ως ταυτότητα ανάμεσα στη γνώση και στην παραγωγή, ανάμεσα στη «νόηση» και στο «χέρι», με μαρξιανούς όρους: η «διανοητικότητα της μάζας» είναι τώρα η νέα και μοναδική “παραγωγική δύναμη”» (Lessa,2006,σ.33).

Σε αντίθεση με ότι διεκήρυσσαν οι Μαρξ και Ένγκελς, ότι δηλαδή η ταξική πάλη κινεί την ιστορία, οι Hardt και Negri δηλώνουν ότι αυτό που δρομολογεί τις εξελίξεις είναι «η αυξανόμενη και όλο και πιο σαφής επιβεβαίωση μιας ορθολογικότητας που παρουσιάζεται σαν μια «ανθρώπινη κινητοποίηση ... για να βιωθεί μία ηθική μετασχηματισμού διαμέσου μιας αγωνίας για συμμετοχή από αγάπη για τον υπό συγκρότηση χρόνο» (Lessa,2006,σ.34).

Οι Hardt και Negri υποστηρίζουν ότι με την υπαγωγή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων στο κεφάλαιο μετασχηματίζεται η γνώση σε πραγματική παραγωγική δύναμη (παρακρατούμενη στους νόες και τα σώματα) και επομένως, γίνεται εφικτή η πολιτική πίεση της «εργατικής τάξης», που με την σειρά της εξυψώνει την τιμή πώλησης της εργατικής της δύναμης, αυτοκαταστρέφοντας με την ενσωμάτωσή της το κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Αυτή η διαδικασία αφορά την δημιουργία της «διανοητικής μάζας».⁷⁰

Είναι προφανές ότι οι συγγραφείς, αναγνωρίζοντας την επανάσταση μέσα από την ενσωμάτωση του πλήθους την αποδραματοποιούν, αφού το πέρασμα από τον καπιταλισμό στο κομμουνισμό συντελείται ειρηνικά χωρίς ρήξη. Η κίνηση του πλήθους προς αυτή την πορεία συντελείται από μια ανείπωτη «αγάπη για τον χρόνο».⁷¹

⁷⁰ Lessa,(2006), σ.35.

⁷¹ Lessa,(2006), σ.34.

Το βιοπολιτικό πλαίσιο παραγωγής δημιουργεί τις προϋποθέσεις, καθώς παραγωγή και γνώση συγκλίνουν προς την ταύτιση, η κατανάλωση, η κυκλοφορία και η παραγωγή να ταυτισθούν. *«Το να σκέφτεσαι, να καταναλώνεις, να πουλάς και να αγοράζεις θα ήταν το ίδιο με το να παράγεις, αφού δεν θα υπήρχε καμία παραγωγή που δεν θα ενσωμάτωνε στη στιγμή τα αιτήματα, τις αναγκαιότητες και τις δυνατότητες που θα είχαν προκύψει κατά την πράξη της σκέψης, της κατανάλωσης, της πώλησης και της αγοράς»*. Η συλλογιστική αυτή οδηγεί αναπόφευκτα σε δύο συμπεράσματα: τη σύγκλιση των κοινωνικών τάξεων και άρα την κατάργησή τους (τουλάχιστον των ουσιαστικών διαφορών) και τη γενίκευση των παραγωγικών ενοτήτων σε όλο τον κοινωνικό ιστό (Lessa,2006,σ.35).

Καθώς εξαπλώνεται ο νέος τρόπος παραγωγής σε όλο τον κοινωνικό ιστό δεν θα υφίσταται έννοια της παρασιτικής και παραγωγικής τάξης. *«Η διαφορά ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν είναι ότι πρώτα οι αστοί ζούσαν από την αξιοποίηση του κεφαλαίου με την εκμετάλλευση της αφηρημένης εργασίας του εργάτη: αντίθετα τώρα οι «πολιτικοί επιχειρηματίες» και οι «κοινωνικοί εργαζόμενοι» είναι εξ ίσου «παραγωγικοί» και δρουν στο εσωτερικό της ίδιας διαδικασίας αξιοποίησης. Όχι μόνο δεν υπάρχει καμία αντίθεση ανάμεσά τους – αλλά αντίθετα είναι πανομοιότυποι. Στο «νέο τρόπο παραγωγής» - ισχυρίζεται ο Νέγκρι – “δε θα είναι πια δυνατό να διακρίνουμε την εργασία από το κεφάλαιο”»* (Lessa,2006,σ.36).

Σε αυτό το σημείο, είμαστε υποχρεωμένοι να ανατρέξουμε στην μαρξιστική παράδοση, στον τρόπο που αντιλαμβάνεται τον διττό ρόλο της εργασίας. *«Η αντίθεση ανάμεσα στη διανοητική και τη χειρωνακτική εργασία, όπως ο μετασχηματισμός και των δύο σε παραγωγική εργασία (όσον αφορά την παραγωγή υπεραξίας), δεν αποτελούν στιγμές που αποκλείει η μία την άλλη – είναι αντίθετα εκφράσεις της πιο γενικής αντίθεσης ανάμεσα στην ανθρωπότητα και το κεφάλαιο. Η σύλληψη της «άυλης εργασίας» άλλο δεν είναι παρά η αδιαμφισβήτητη ταυτοποίηση ανάμεσα στη διανοητική δραστηριότητα και τη δραστηριότητα μετασχηματισμού της φύσης, περιορίζοντας, γι' αυτό το λόγο τη μαρξιστική θέση της εργασίας ως θεμελιώδους κατηγορίας του κόσμου των ανθρώπων»* (Lessa,2006,σ.30-31).

Η ουσιαστική κατανόηση της μαρξιστικής προσέγγισης για το θέμα της εργασίας απαιτεί την διευκρινιστική ερμηνεία του όρου αφαίρεση. Ο Lessa αναφέρει σχετικά, *«Για το Μαρξ μία θεωρητική αφαίρεση δεν σημαίνει ούτε μία πλάνη ούτε ένα «παλμό» υποκειμενικότητας. Για το γερμανό διανοητή, καθολικότητα και ατομικότητα είναι διακριτές σφαίρες της γενίκευσης του πραγματικού και γι' αυτό το λόγο είναι εξ ίσου πραγματικές. Οι πραγματικές, αντικειμενικές διαδικασίες παράγουν στιγμές ατομικότητας και καθολικότητας, σαφήνειας και αφαίρεσης»* (Lessa,2006,σ.28). Σε αυτή την γραμμή ο Lessa συνεχίζει την επεξήγηση: Εκείνο που διακρίνει το πραγματικό από το ατομικό, ή το αφηρημένο από το συγκεκριμένο, δεν

αποτυπώνει, ως εκ τούτου, διακριτούς βαθμούς της ύπαρξης: δεν είναι – όπως ήθελε η μεταφυσική σκέψη μέχρι το Χέγκελ – μία διάκριση του quantum από το είναι: είναι οντολογικές σφαίρες εξ ίσου πραγματικές. Εκείνο που τις διακρίνει είναι οι διαφορετικές ποιότητες της γενίκευσης καθεμιάς (το ατομικό είναι η εξατομίκευση ενός καθολικού, και αυτό, με τη σειρά του, μία γενίκευση των ατομικοτήτων). Ως εκ τούτου, η εργασία θεωρημένη «αφηρημένα» - αυτός ο σύνδεσμος ανάμεσα στην τελεολογία και την αιτιοκρατία που σηματοδοτεί την ειδικά ανθρωπο-κοινωνική μορφή της επίλυσης της «αιώνιας αναγκαιότητας» της οργανικής ανταλλαγής με τη φύση – είναι τόσο πραγματική όσο η ιστορικά πιο ειδική μορφή της εργασίας που μετατρέπεται σε εμπόρευμα του καπιταλισμού, την «αφηρημένη εργασία». Αυτή η τελευταία είναι μία καθολική κατηγορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είναι τόσο πραγματική όσο και οι άλλες ατομικές εκφράσεις της αφηρημένης εργασίας, ατόμων ιστορικά καθορισμένων, χωρίς τα οποία δεν θα υπήρχε αναπαραγωγή του κεφαλαίου (Lessa,2006,σ.28).

Η «υλική εργασία» (materiellen Arbeit), στην μαρξική ορολογία αφορά την ειδική ανθρωπο-κοινωνική μορφή οργανικής ανταλλαγής με τη φύση η «ουσία της οποίας είναι η διάρθρωση ανάμεσα τελεολογία και το τυχαίο». Από την άλλη μεριά, «η «διανοητική» ή «πνευματική εργασία» (geistigen Arbeit) είναι μία συνέπεια του καταμερισμού της εργασίας που έχουν διαφοροποιήσει οι προπαρασκευαστικές στιγμές της εργασίας ως τέτοιας. Γνωρίζουμε ότι είναι μία διαδικασία εντατικά διαφοροποιημένη, με την εγκαθίδρυση και την εξέλιξη των ταξικών κοινωνιών» (Lessa,2006,σ.37).

Σε αντίθεση με τους Hardt και Negri, η μαρξική προσέγγιση δεν οδηγείται σε ταυτότητα ανάμεσα σε υποκείμενο και αντικείμενο: «το να σκέφτεσαι δε σημαίνει ακόμα να μετασχηματίζεις τον αντικειμενικό κόσμο, το να προετοιμάζεις μία πράξη εργασίας δε σημαίνει ακόμα να την υλοποιείς, το να συλλαμβάνεις με το νου ένα νέο προϊόν δε σημαίνει ακόμα να το παράγεις». Σε μια αμφίδρομη τοποθέτηση, «ο Μαρξ αρνείται οποιαδήποτε έννοια υλικότητας που δεν επιτρέπει να αναγνωρίσουμε την «υλική δύναμη» των ιδεών στον κόσμο των ανθρώπων» (Lessa,2006,σ.37). Η εμβάθυνση στην διαλεκτική προσέγγιση της φύσης της εργασίας που αποπειράται ο Lessa συνεχίζει: «Χωρίς την τελεολογία των ατομικών πράξεων, δεν υπάρχει κοινωνική αναπαραγωγή. Μα χωρίς ένα μετασχηματισμό μιας τέτοιας τελεολογίας των ατομικών πράξεων σε αιτιότητα των παγκόσμιων ιστορικών διαδικασιών, θα ήταν εξ ίσου αδύνατη κάθε κοινωνική αναπαραγωγή. Το να ισχυριστούμε ότι το κοινωνικό Είναι αποτελεί μία οντολογική σφαίρα διακριτή από τη φύση ισοδυναμεί με το να ισχυριστούμε ότι η διαφορά ανάμεσα στη φυσική και την κοινωνική ουσία βρίσκεται στο γεγονός ότι σε αυτήν η αναπαραγωγή απαιτεί τη μεσολάβηση της συνείδησης, πάντοτε στο όριο της συνείδησης των

ατομικών υποκειμένων, ιστορικά καθορισμένων. Δηλαδή, ότι στον κόσμο των ανθρώπων, διαφορετικό από το φυσικό κόσμο, οι ιδέες είναι ενεργές, ασκούν μία υλική επίδραση στην ανάπτυξη της κοινωνικότητας. Διαφορετικά από αυτό που συμβαίνει στη φύση, στο κοινωνικό είναι η συνείδηση δεν αποτελεί ένα καθαρό επιφαινόμενο» (Lessa,2006,σ.38).

Η σύλληψη κατασκευής ενός υλικού αντικειμένου δεν είναι το ίδιο το αντικείμενο. Η σύλληψη ενός νέου τρόπου του «παράγειν» δεν αποτελεί έναν νέο τρόπο παραγωγής. Το να ισχυρίζεσαι ότι ο νέος τρόπος παραγωγής έχει ήδη δημιουργηθεί και βρίσκεται υπό διαμόρφωση απαιτεί ισχυρά επιχειρήματα στην σφαίρα της οικονομίας. Η «άυλη εργασία» δεν μπορεί να υφίσταται στον πραγματικό κόσμο. Ο Lessa επεξηγεί την διαδικασία κατά την οποία λαμβάνει χώρα η παραγωγή: «Η ιδέα ενός σκεπαριού δεν είναι ακόμα ένα σκεπάρνι. Η ιδιότητα του πράγματος που έχει η πέτρα ή το ξύλο δεν είναι ακόμα σκεπάρνι. Το σκεπάρνι είναι η σύνθεση, υλοποιημένη μέσω της αντικειμενικοποίησης, ανάμεσα στο ιδεατό σχέδιο του σκεπαριού και το μετασχηματισμό αυτής της πέτρας και αυτού του κομματιού ξύλου σε αυτό το σκεπάρνι. Και την ίδια στιγμή, έστω και με όλες τις πιθανές ιστορικά ανισοροπίες, όταν διαρθρωθεί για πρώτη φορά η αντικειμενικοποίηση, βρίσκουμε το μετασχηματισμό του υποκειμένου (άμεσα με την παραγωγή νέων ικανοτήτων και γνώσεων, που αποκτώνται κατά τη διαδικασία της αντικειμενικοποίησης, αλλά και με άλλες διαμεσολαβήσεις, πολύ σημαντικές, που δρουν σε αυτή τη διαδικασία). Το άτομο και η κοινωνία που έχουν κατασκευάσει το σκεπάρνι διαθέτουν τώρα ικανότητες, γνώσεις, αναγκαιότητες και πιθανότητες που δεν κατείχαν πριν από αυτή την αντικειμενικοποίηση» (Lessa,2006,σ.38).

Στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία η διάκριση μιας δραστηριότητας σε «παραγωγική» ή μη επιτυγχάνεται από την ιδιαίτερη κοινωνική της λειτουργία, την παραγωγή υπεραξίας. «Στην ανθρώπινη ιστορία, μία δραστηριότητα μετασχηματίζεται σε «εργασία» όταν πραγματοποιεί την οργανική ανταλλαγή με τη φύση. Η ιδεολογία διαχωρίζεται από την εργασία, επειδή πρωτίστως αντικειμενικοποιεί τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, πριν από εκείνες ανάμεσα στη φύση και στους ανθρώπους, και ούτω καθ' εξής» (Lessa,2006,σ.38). Ο Lessa υπαινίσσεται ότι η άυλη εργασία αποτελεί ένα ιδεολόγημα, που αποσκοπεί στην συγκάλυψη ουσιαστικών ταξικών ιεραρχήσεων. Στο ίδιο πλαίσιο σκέψης, η Βάκη αναφέρει: «Ένα αδιόρατο νήμα συνδέει εντέλει φαινομενικά τόσο ετερόκλητα θεωρητικά ρεύματα όσο αυτά της γαλλικής αντίληψης της «καθαρής πολιτικής»⁷², των αγγλοαμερικανικών «πολιτισμικών σπουδών» αλλά

⁷² Ο όρος «καθαρή πολιτική» χρησιμοποιήθηκε από τον Zizek. Η «καθαρή πολιτική», που στη Γαλλία εκφράζεται κυρίως από τους Μπαντιού και Ρανσιέρ, αρνείται να ενδώσει στον οικονομικό ντετερμινισμό που προσλαμβάνει την οικονομία ως τη σφαίρα της αναγκαιότητας που ακολουθεί τη δική της εσωτερική και μη αντιστρέψιμη πορεία και αφετέρου υπαινίσσεται την πλήρη υποταγή της οικονομίας στην σφαίρα της πολιτικής.

και της επανεγγραφής της κριτικής θεωρίας σε θεωρία επικοινωνικού πράττειν» με κύριο εμπνευστή στη Γερμανία τον Χάμπερμας: *τούτο δεν είναι άλλο από την απαξίωση του ρόλου της εργασίας και της υλικής παραγωγής εν γένει ως διαμεσολαβούσας αρχής της καπιταλιστικής ολότητας και τον «αφοπλισμό» της μέσω της επανερμηνείας της σε μια υπεριστορική, αξιολογικά ουδέτερη κατηγορία που ταυτίζεται με την σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, ανθρώπου φύσης⁷³*» (Βάκη,2006, σ.55). Ο Zizek εκφράζει μια παρόμοια άποψη: «Η πραγματική διαφθορά της Αμερικανικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας δεν είναι πρωταρχικά οικονομική – δεν είναι μόνο ότι μπορούν να εξαγοράσουν πολλούς Ευρωπαίους πανεπιστημιακούς (συμπεριλαμβανομένου του γράφοντος, εν μέρει) – αλλά εννοιολογικά: οι αντιλήψεις της «Ευρωπαϊκής» κριτικής θεωρίας έχουν «μεταφρασθεί» με κοντόφθαλμο τρόπο στο προσηνή και κομψό σύμπαν των πολιτισμικών σπουδών⁷⁴ (Zizek, 2001.σ.195).

Συμπερασματικά, η άυλη εργασία κατευθύνεται σε μια δυναμική όπου: *«Το να πηγαίνεις στο σινεμά, ή να μεταμορφώνεις μεταλλεύματα σιδήρου σε ασάλινες πλάκες είναι ακριβώς το ίδιο πράγμα, με την έννοια της «παραγωγής»: τα πάντα καταλήγουν σε «μη – υλικότητα» της «μεταφορντικής» εργασίας. Γι' αυτό το λόγο, κυκλοφορία, κατανάλωση, κάρπωση και παραγωγή είναι πράγματα απολύτως ταυτόσημα: να προετοιμάζεις την εργασία και να εργάζεσαι, να σχεδιάζεις, να κάνεις τη διαφήμιση ενός προϊόντος, να καταναλώνεις και να παράγεις είναι – γι' αυτούς – δραστηριότητες απολύτως ταυτόσημες». Ο Lessa αποφαινεται: «Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία: βρισκόμαστε μπροστά σε πλήρη μεταμοντέρνο ιδεαλισμό» (Lessa,2006,σ.39).*

Αναμφίβολα βρισκόμαστε μπροστά σε σημαντικούς μετασχηματισμούς στην παγκόσμια οικονομία. Οι αλλαγές δεν συντελούνται μόνο στη βιομηχανία, αλλά αφορούν συνολικά την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Μέσα από την ανάδυση νέων συνθηκών αναδιαρθρώνονται οι μορφές της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας. Αναντίρρητα, επίσης, η αλλαγή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου μετασχηματίζει την φυσιογνωμία των κοινωνικών τάξεων με απρόβλεπτες συνέπειες τόσο για την πάλη των τάξεων, όσο και για το περιεχόμενο της πολιτικής (Lessa,2006,σ.39).

Εντέλει, ο μετασχηματισμός της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας δεν επιφέρει αλλαγή στην ουσία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής: *«η συνέχιση της παραγωγής υπεραξίας, ως πηγής αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου, έχει ως αποτέλεσμα τη διατήρηση της*

Η Βάκη παραπέμπει: Slavoj Zizek, *Revolution at the Gates: A Selection of Writings from February to October 1917* V.I. Lenin, Επιμέλεια, Εισαγωγή και Επίμετρο S. Zizek σ.271.

⁷³ Βάκη Φ.,(2006), «Η Αυτοκρατορία και οι Εχθροί της», *Ουτοπία*, Τεύχος 71, σ.43-61.

⁷⁴ Zizek, (2001), “Have Michael Hardt and Antonio Negri rewritten the communist manifesto for the twenty-first century?”, [*Rethinking Marxism*] *Dossier on Empire*, Vol. 13- No3/4, pp.190-198).

διάκρισης ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία». Η ενσωμάτωση νέων κοινωνικών σχέσεων μέσα στην διαδικασία αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου, και κατ' επέκταση ο μετασχηματισμός κάποιων μη παραγωγικών εργασιών σε παραγωγικές δεν οδηγεί αναπόφευκτα στην κατάργηση της οντολογικής σχέσης που διακρίνει την παραγωγική και μη παραγωγική εργασία (Lessa,2006,σ.40).

Σύμφωνα με την μαρξική προσέγγιση, ο επανακαθορισμός των δραστηριοτήτων και των σκοπών ως «παραγωγικών» ή «μη παραγωγικών» υπεραξίας δεν αναστέλλει τη διάκριση ανάμεσα στους εργάτες (τη μοναδική τάξη που ζει από τον υλικό πλούτο που παράγει) και τους άλλους, μη εργάτες, μισθωτούς εργαζόμενους (που ζουν από το υλικό περιεχόμενο του πλούτου που παράγεται από την εργασία του εργάτη). Πιο συγκεκριμένα: «το κριτήριο εισόδου στην παραγωγική δομή, ως κομβικό σημείο του καθορισμού της ύπαρξης και της υποκειμενικότητας των κοινωνικών τάξεων, συνεχίζει να παραμένει σταθερό. Και αυτό είναι ανεξάρτητο από την απόλυτη ή σχετική ποσότητα με την οποία η εργατική δύναμη κατανέμεται σε παραγωγικές και μη παραγωγικές δραστηριότητες, και επίσης από την αύξηση ή τη μείωση, απόλυτη ή σχετική, του αριθμού των εργατών στην κοινωνία» (Lessa,2006,σ.40).

Για τους Hardt και Negri, αν και η δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς – απόρροια της εγγενούς τάσης του κεφαλαίου να διαρρηγνύει τα στενά όρια του έθνους-κράτους και να επεκτείνεται- αποτελεί συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού, η σημερινή «παγκοσμιοποίηση» δεν είναι μια «ηχώ» του παρελθόντος, ήτοι μια ακόμη «φάση» ή «στάδιο» του καπιταλισμού. Σύμφωνα με την ανάλυση των συγγραφέων, τούτο καταδεικνύεται από τις εξής αλλαγές: Αλλαγή της έννοιας του χώρου. Η μετάβαση από τον καπιταλισμό στην «αυτοκρατορία» συνεπάγεται την αλλαγή τόσο του χώρου της παραγωγής όσο και αυτού της κυριαρχίας. Ως προς το πρώτο: αν το εργοστάσιο ήταν η «χωρική» εγγραφή του καπιταλισμού, το «σήμα κατατεθέν» της «αυτοκρατορίας» είναι το «δίκτυο». Ο γεωμετρικός χώρος και η φυσική εγγύτητα του νεωτερικού εργοστασίου αντικαθίστανται από την εικονική πραγματικότητα των επικοινωνιακών δικτύων (Βάκη,2006,σ. 43).

Η κλασική πλέον στην μαρξιστική συζήτηση αντίθεση ανάμεσα στην «φυγόκεντρο» λογική της ελεύθερης ροής του κεφαλαίου και την κεντρομόλο τάση του έθνους κράτους τείνει να ξεπεραστεί προς όφελος του πρώτου: η προοδευτική τάση δημιουργίας μιας παγκόσμιας αγοράς (ορατής πλέον δια γυμνού οφθαλμού) συνιστά όχι μόνο προνομιακό χώρο πραγμάτωσης της εγγενούς τάσης διεθνοποίησης του κεφαλαίου αλλά και απάντηση στον «παλαιού τύπου» ιμπεριαλισμό που έπαιξε ανεπιτυχώς (τουλάχιστον κατά την Ρόζα Λούξεμπουργκ) τον ρόλο του «διαμεσολαβητή» μεταξύ κεφαλαίου και έθνους κράτους οδηγώντας σε μεγάλες οικονομικές κρίσεις. Ως προς το δεύτερο: Σύμφωνα με τους Hardt και

Negri, η «αυτοκρατορία» συνιστά ένα νέο «παράδειγμα» «εικονικής» και εν τέλει «ά-κεντρης» κυριαρχίας που έρχεται σε *πλήρη ρήξη* με τον κλασικό τύπο κυριαρχίας στην νεωτερικότητα, ήτοι το «έθνος-κράτος (Βάκη,2006,σ. 44).

Η άρνηση των συγγραφέων να ερμηνεύσουν την «αυτοκρατορία» ως ένα διαφορετικό στάδιο του καπιταλισμού παρά ως «υπέρβασή» του, συνεπάγεται και μια υπόρρητη αμηχανία όσον αφορά το θεωρητικό πλαίσιο ερμηνείας του «νέου». Οι κατηγορίες της μαρξικής πολιτικής οικονομίας ως του κατ' εξοχήν εργαλείου ανάλυσης του καπιταλισμού είτε απορρίπτονται είτε επανερμηνεύονται υπό το φως νέων δεδομένων. Δύο είναι οι θεμελιώδεις έννοιες που υφίστανται επανερμηνεία λόγω της θέσης των συγγραφέων ότι η «αυτοκρατορία» είναι το «ριζικά νέο» και ως εκ τούτου δεν μπορεί να θεματοποιηθεί θεωρητικά με βάση τις κλασικές κατηγορίες ανάλυσης του «νεωτερικού» καπιταλισμού: η «αξία» και το πολιτικό υποκείμενο (Βάκη,2006,σ. 44).

Η ελλιπής ή επιφανειακή εργαλειακή χρήση της πολιτικής οικονομίας επισημαίνεται και από τον Boron: *«Αυτό που λείπει από το πλαίσιο ανάλυσης της Αυτοκρατορίας είναι μια καλή προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας. Στην πραγματικότητα, το βιβλίο παρουσιάζει ελάχιστα στοιχεία οικονομικής επιστήμης, κι όταν ακόμα αυτά υπάρχουν, αποτελούν τυπικές ερμηνείες οικονομικών αναλύσεων που προέρχονται από Αγγλικά και Αμερικανικά πανεπιστήμια, και επομένως νεοφιλελεύθερων προσεγγίσεων, συνδυασμένα με ελάχιστα στοιχεία μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Εν συντομία, ελλιπή οικονομική επιστήμη χρησιμοποιείται για την ανάλυση ενός τέτοιου θέματος όπως είναι το ιμπεριαλιστικό σύστημα, τη στιγμή που θα έπρεπε να ακολουθείται αυστηρή χρήση της πολιτικής οικονομίας»⁷⁵ (Boron,2005,σ.59).*

Με την μυστικιστική της μορφή, η προσέγγιση της Αυτοκρατορίας δεν αντιλαμβάνεται «ότι δεν «γεννά» η τεχνολογία κοινωνικές σχέσεις αλλά οι κοινωνικές σχέσεις τεχνολογία».

Το τετελεσμένο της «μεταβάσεως εις άλλον γένος» κρίνει μεν, τις κατηγορίες της μαρξικής πολιτικής οικονομίας εξοβελιστέες όχι όμως και το προλεταριάτο ως δύναμη επαναστατικό υποκείμενο το οποίο ανα-βαπτίζεται σε «πλήθος». Η απόπειρα «παραγωγής» επαναστατικού υποκειμένου μεσούσης της αυτοκρατορίας υπαγορεύεται από μια υπόρρητη εμμονή στο θεωρητικό σχήμα του εργατισμού της ιταλικής αυτονομίας κατά το οποίο η ανασυγκρότηση του κεφαλαίου συνιστά απάντηση και άμυνα απέναντι στο εργατικό κίνημα . Ομοίως το «πλήθος» που αντικαθιστά το προλεταριάτο των μαρξικών αναλύσεων είναι *αίτιο* παρά *αιτιατό* της «Αυτοκρατορίας». Συνιστά τον όρο ύπαρξης της εφόσον οι «ουσιώδεις»

⁷⁵ Boron A., (2005), *Empire and Imperialism: A Critical Reading of Michael Hardt and Antonio Negri*, London-New York, Zed Books.

δυνάμεις του «πλήθους», ήτοι η εργασία του δίνουν σάρκα και οστά στην αυτοκρατορία. Και αντίστροφα: είναι τέτοια η υφή της αυτοκρατορίας και το «υλικό» από το οποίο είναι φτιαγμένη που να καθιστά δυνατή την διαμόρφωση επαναστατικής συνείδησης του πλήθους (Βάκη,2006,σ. 45).

Για τους Hardt και Negri, η άυλη και ευέλικτη εργασία στην αυτοκρατορία που διαρρηγνύει τα σύνορα του κλασσικού έθνους-κράτους και καταργεί τον γεωμετρικό χώρο, καταδικάζει τις δυνάμεις της ζωντανής εργασίας σε *διαρκή και αέναη περιπλάνηση*. Αν η πλειοψηφία των θεωριών του φυσικού δικαίου, που συνιστούν το θεωρητικό πλαίσιο της εποχής του κλασσικού φιλελευθερισμού, συνδέει την εργασία με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, η προάσπιση του οποίου αποτελεί και έναν εκ των κυριότερων λόγων συγκρότησης πολιτικής κοινωνίας, στην εποχή της αυτοκρατορίας ο εργαζόμενος δεν ταυτίζεται πλέον με τον κάτοχο αλλά με τον *νομάδα*, που όντας ευέλικτος περιπλανιέται αέναα προς άγραν εργασίας με κύρια αποσκευή την εργατική του δύναμη. Για τους συγγραφείς του βιβλίου παρόλα αυτά, ο εν λόγω *νομαδισμός* συνιστά και *όρο δυνατότητας επαναστατικής συνείδησης του πλήθους*. Το τελευταίο γίνεται την ίδια στιγμή *δημιουργός και ανατροπέας* της αυτοκρατορίας. Βεβαίως, το κατά πόσον η εμπειρία της διαρκούς μετανάστευσης μπορεί να προσμετρηθεί ως ικανή και αναγκαία συνθήκη διαμόρφωσης ενός νέου πολιτικού υποκειμένου που προοιωνίζεται τον κοινωνικό μετασχηματισμό είναι κάτι που μένει να απαντηθεί. Όπως μένουν να διαυγασθούν και οι μηχανισμοί ανάδυσης του νέου επαναστατικού υποκειμένου σε συνθήκες μάλλον δυσοίωνες που, κατά τους συγγραφείς, η πραγματική υπαγωγή έχει ολοκληρωθεί (Βάκη,2006,σ. 45).

Αναφορικά με τον νομαδισμό, ουσιαστικά με μια μαζική και διογκούμενη μετανάστευση, «αποσκίρτηση» από τους τόπους της νεωτερικής κυριαρχίας η Sassen αναφέρει: «Μια ματιά στην ιστορική εξέλιξη των χαρακτηριστικών της μετανάστευσης σε όλο τον κόσμο αποκαλύπτει ότι οι μεταναστευτικές ροές ακολουθούν συγκεκριμένα πρότυπα και ότι εξαρτώνται από δυναμικές που διαθέτουν μηχανισμούς εξισορρόπησης. Έτσι φαίνεται ότι τα μεταναστευτικά ρεύματα συνήθως έχουν συγκεκριμένη χρονική διάρκεια (πολλά διήρκησαν πενήντα χρόνια και μετά εξαντλήθηκαν). Επίσης διαπιστώνεται ότι επιστρέφει μεγαλύτερο ποσοστό μεταναστών απ' ότι γενικά πιστευόταν⁷⁶ (Sassen,2001, σ.146).

Σε αντίθεση με την ανάλυση των συγγραφέων, θα υποστηριχθεί η εξής θέση: αν και ορισμένες από τις αλλαγές που περιγράφονται από τους συγγραφείς, όπως αυτές που αφορούν

⁷⁶ Sassen, (2001), *Χωρίς Έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

τον τρόπο παραγωγής και ιδιαίτερα την μετάβαση από το βιομηχανικό στο «δικτυακό» μοντέλο παραγωγής όπου κυριαρχεί η «άυλη» εργασία ανταποκρίνονται εν πολλοίς στην πραγματικότητα, δεν συνιστούν ωστόσο «ικανούς και επαρκείς» όρους γένεσης ενός τρόπου παραγωγής που θα αξίωνε τον τίτλο του «ριζικά νέου», της «τομής» ή «ρήξης» με το παρελθόν (Βάκη,2006,σ. 45).

Παρόλα αυτά και σε αντίθεση με την θέση των Negri και Hardt: στο βαθμό που τόσο η εμπορευματική παραγωγή (έστω γνώσης και πληροφορίας σήμερα) όσο και η *ατομική ιδιοκτησία* εξακολουθούν να αποτελούν κυρίαρχες κοινωνικές μορφές, το νέο μοντέλο, η «Αυτοκρατορία» δεν έρχεται σε πλήρη ρήξη με το παρελθόν. Πρόκειται μάλλον για ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης του ίδιου του καπιταλισμού που διαδέχεται τον φορντισμό και ταϊλορισμό και θα μπορούσε να «βαπτιστεί» «πληροφοριακός καπιταλισμός» (Βάκη,2006,σ. 46).

Η βασική θέση των Hardt και Negri είναι ότι η αυτοκρατορία δεν αποτελεί ολοκλήρωση των ενδο-ιμπεριαλιστικών αντιθέσεων αλλά το οριστικό τέλος τους. [...]Ακολουθώντας μια τέτοια συλλογιστική, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η αυτοκρατορία είναι η εσχατιά του ιμπεριαλισμού. Για τους Νέγκρι και Χαρντ ωστόσο, η αυτοκρατορία συνιστά ρήξη με το παρελθόν, αποτελεί ουσιαστικά μια αλλαγή παραδείγματος που σπάει την προϋποτιθέμενη στις ποικίλες φιλοσοφίες της ιστορίας γραμμικότητα του ιστορικού χρόνου (Βάκη,2006,σ. 46).

Η Βάκη επισημαίνει ότι αυτό που αποκαλείται Αυτοκρατορία χαρακτηρίζεται από το πέρασμα στην οικονομία της πληροφορίας, η οποία επιφέρει σημαντικές αλλαγές τόσο στην φύση όσο και την ποιότητα της εργασίας. Μια από τις κύριες αλλαγές είναι η μετάβαση από τον Φορντισμό στον Τογιοτισμό. *«Η μαζική παραγωγή ενός καθορισμένου αριθμού εμπορευμάτων, σήμα κατατεθέν της Φορντικής εποχής, αντικαθίσταται από την απευθείας σύνδεση παραγωγής και αγοράς –σήμα κατατεθέν του Τογιοτικού παραγωγικού μοντέλου. Τα εργοστάσια διατηρούν μηδενικό στοκ και τα εμπορεύματα παράγονται κατ' απαίτηση της αγοράς με βάση τις ανάγκες της»* (Βάκη,2006,σ. 46-47).

«Η οντολογία δεν αναφέρεται σε μια «πρωταρχή» ήτοι σε μια αναλλοίωτη και αμετάβλητη ουσία όντος αλλά πρόκειται για μια οντολογία πράξης δια της οποίας αναπαράγεται ο βίος. Είναι μια εμμενής οντολογία κατά το οξύμωρο των ίδιων. Με τον όρο οντολογία οι Negri και Hardt εννοούν, επομένως, την εμμενή και όχι υπερβατική, δηλαδή, έξωθεν συγκρότηση του πολιτικού» (Βάκη,2006,σ. 48). Η επιρροή που έχει ασκήσει ο Spinoza στο έργο των Hardt και Negri είναι σημαντική. Ο Μπιτσάκης επιχειρηματολογεί αναφορικά με την διαφορούμενη υπόσταση του υλισμού του Spinoza. «Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τον σπινοζικό πανθεϊσμό ως μια ιδιόμορφη, ιστορικά εξηγήσιμη μορφή υλισμού. [...] Ο Spinoza απορρίπτει την ιδέα κάποιας εξωκοσμικής υπόστασης. Μοναδική υπόσταση είναι η φύση, απόλυτα άπειρη και αδιαίρετη».

Και καταλήγει: «ότι είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς, αν ο Spinoza ήταν υλιστής ή όχι.[...] Τέλος, είτε πρόκειται για σκόπιμη ιδεολογική επικάλυψη του υλισμού σε μια ανελεύθερη εποχή είτε όχι, ο Spinoza⁷⁷ παραμένει ο μεγάλος αντίπαλος κάθε δυϊσμού, κάθε τελεολογίας και ταυτόχρονα ο μεγάλος ανθρωπιστής που κήρυξε μια θετική και αισιόδοξη αντίληψη για την ζωή» (Μπιτσάκης, 2004, σ.124,129,130,131).

«Μέχρι στιγμής αναφερθήκαμε εκτενώς στην αλλαγή της έννοιας του χώρου στην αυτοκρατορία. Οι συγγραφείς ωστόσο, προς το τέλος του βιβλίου, ερμηνεύουν τον χρόνο στην αυτοκρατορία. Το πέρασμα από την προ-νεωτερικότητα στην νεωτερικότητα σηματοδοτείται από αλλαγή της σημασιολογίας του χρόνου. Εάν στην προ-νεωτερικότητα ο χρόνος είναι ανάγλυφος, γίνεται δηλαδή αντιληπτός στην βάση κοινωνικών εκδηλώσεων, γεγονότων, τελετουργικών κ.ο.κ., στη νεωτερικότητα ο χρόνος είναι ευθύγραμμος, αφηρημένος και ομοιογενής. Πρόκειται για τον Νευτώνειο χρόνο. Η διαφορά μεταξύ προ-νεωτερικότητας και νεωτερικότητας έγκειται στο ότι στη πρώτη ο χρόνος λαμβάνει χώρα στα γεγονότα, ενώ στη δεύτερη, τα γεγονότα λαμβάνουν χώρα στο χρόνο. Στον νεωτερικό χώρο του εργοστασίου αντιστοιχεί ο χρόνος ως μονάδα μέτρησης της αξίας του εμπορεύματος. Η βιοπαραγωγή στην αυτοκρατορία, η διάρρηξη των χωρικών ορίων του έθνους-κράτους, των ορίων κέντρου-περιφέρειας, του εργοστασίου, η άυλη εργασία που παράγει υπηρεσίες και πληροφορίες, συνεπάγονται και την αλλαγή της έννοιας του χρόνου και ως εκ τούτου την επαναδιαπραγμάτευση της μαρξικής θεωρίας της αξίας» (Βάκη,2006,σ. 48-49).

Οι συγγραφείς βρίσκονται στην δυσάρεστη θέση να υπερκεράσουν μια σημαντική αντίφαση αναφορικά με την αξία. «Από την μια, οι συγγραφείς θεωρούν ότι η επαναστατικοποίηση της τεχνικής βάσης του καπιταλισμού υπαγορεύεται μεν από τον νόμο της αξίας, αφού αποσκοπεί στην αύξηση της υπεραξίας, αλλά την ίδια στιγμή τον καθιστά περιττό αφού η επιστήμη, η τεχνολογία, οι συσσωρευμένες γνώσεις και δεξιότητες, εν ολίγοις ότι ο Μαρξ αποκαλεί «γενική διάνοια» τείνουν να υποκαταστήσουν βαθμηδόν την ανθρώπινη εργασία που συνιστά αναπόσπαστο όρο της παραγωγής αξίας. Επιπλέον, η υπαγωγή και χρήση της γνώσης στην παραγωγική διαδικασία ως άμεση εργατική δύναμη στον ύστερο, τεχνολογικά αναπτυγμένο καπιταλισμό, φέρει την μαρξική θεωρία της αξίας αντιμέτωπη με το πρόβλημα της μετρησιμότητας της εργασίας» (Βάκη,2006,σ. 49).

Θα ήταν κοινοτοπία να αντιτάξει κανείς σε αυτό το σημείο ότι η τεχνολογικά αναπτυγμένος, «πληροφοριακός» ύστερος καπιταλισμός ή «αυτοκρατορία» δημιουργεί έναν

⁷⁷ Μπιτσάκης Ε., (2004), «Σπινόζα: “Ένας διφορούμενος υλισμός”», *Ουτοπία*, Τεύχος 61, σ.123-131

νέο τύπο δικτυακού ή δικτυωμένου εργάτη που λειτουργεί ως δεύτερης κατηγορίας ρομπότ που λόγω «αποκέντρωσης» της παραγωγής εισέρχεται ως «απασχολήσιμος» ή «αναλώσιμος» σε ένα ευέλικτο δίκτυο που δεν υπάγεται σε κανένα προστατευτικό πλαίσιο νομικών ρυθμίσεων. Θα ήταν επίσης κοινοτοπία να τονίσει κανείς ότι η ραγδαία ανάπτυξη των τεχνολογιών και η διευρυμένη υπαγωγή τους στην παραγωγή δημιουργεί τους «μετα-νεωτερικούς», «μετα-βιομηχανικούς» Λουδίτες που αντικαθίστανται από τις μηχανές (Βάκη,2006,σ. 49). Εν ολίγοις, οι Hardt και Negri δεν σχολιάζουν το γεγονός ότι μια σειρά από επαγγέλματα που σχετίζονται με την γνώση, την πληροφορία και την επικοινωνία φθίνουν σε κύρος και απολαβές, πράγμα τουλάχιστον παράδοξο μες στην Αυτοκρατορία.

Ένα σημαντικό ζήτημα που θίγει η Βάκη είναι το γεγονός ότι η Αφρική αποτελεί ένα είδος *μαύρης τρύπας* μέσα στο Αυτοκρατορικό περιβάλλον, καθώς επίσης η αντίθεση ότι στην κοινωνία της γνώσης ή την Τρίτη βιομηχανική επανάσταση ένα σεβαστό κομμάτι λαών και πληθυσμών δεν έχει καν πρόσβαση στις κατακτήσεις της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης. Σε υδροδότηση, αποχέτευση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (Βάκη,2006,σ. 50).

Απ' αυτή την άποψη είναι προφανές ότι η Αυτοκρατορική θεώρηση: *«αγνοεί περίτεχνα ότι στον καπιταλισμό όπου η κυρίαρχη κοινωνική μορφή είναι το εμπόρευμα ενώ στόχος είναι η παραγωγή αξίας και υπεραξίας, δεν γεννά η τεχνολογία κοινωνικές σχέσεις αλλά οι κοινωνικές σχέσεις τεχνολογία. Αυτό που ο Μαρξ βάφτισε «γενική διάνοηση», ήτοι η επιστήμη, τεχνογνωσία, τεχνολογία, ικανότητες, ταλέντα, κ.ο.κ δεν είναι αίτιο αλλά άμεσο παρεπόμενο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και της αναδιάταξης των εργασιακών σχέσεων με σκοπό την απόσπαση περισσότερης υπεραξίας»* (Βάκη,2006,σ. 50).

Στο σημείο αυτο όμως, θα ήταν χρήσιμη μια αναφορά στο ίδιο το μαρξικό έργο. Στον Μαρξ, είναι καθοριστική η διάκριση μεταξύ υλικού πλούτου και αξίας. Η αξία μετράται με βάση την επένδυση εργασίας. Το μέτρο επένδυσης εργασίας είναι ο χρόνος και συγκεκριμένα ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος. Η αυξημένη παραγωγικότητα αυξάνει τον αριθμό των υλικών προϊόντων αλλά δεν μεταβάλλει το μέγεθος της αξίας που αποδίδεται σε μια χρονική μονάδα (Βάκη,2006,σ. 50).

Στη συνέχεια, η Βάκη παρατηρεί την εξής αντίφαση: *«στον καπιταλισμό, ακριβώς επειδή μορφή πλούτου είναι η αξία και στόχος της παραγωγής η υπεραξία, υπάρχει ώθηση για ολοένα και μεγαλύτερη παραγωγικότητα που τείνει να υποκαταστήσει την ανθρώπινη εργασία με την γενική διάνοια. Την ίδια όμως στιγμή ακριβώς επειδή ο στόχος είναι η υπεραξία, είναι αδιανόητη η παραγωγή χωρίς τον ανθρώπινο εργατικό χρόνο»* (Βάκη,2006,σ. 51).

Η θέση των Hardt και Negri για την συσχέτιση γενικής διάνοιας και άυλης εργασίας δεν μπορεί να σταθεί σε σοβαρή κριτική ανάλυση. *«Βάση της διαύγασης των αντιφάσεων που*

επισημαίνει ο ίδιος ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο» και τα «Grundrisse» η γενική διάνοια θα αποτελούσε εργατική δύναμη σε μια μορφή κοινωνικού σχηματισμού όπου η μορφή πλούτου θα ήταν π.χ. ο υλικός πλούτος και όχι η αξία. Σίγουρα πάντως όχι στον καπιταλισμό. Η αξία και το κεφάλαιο δεν νοούνται χωρίς τις έννοιες του χρόνου και της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Οι συγγραφείς ωστόσο παραγνωρίζουν τις παραπάνω διακρίσεις και διευκρινήσεις» (Βάκη,2006,σ. 51).

Η εργασία νοούμενη υπερϊστορικά ως κατεργασία της φύσης αποτελεί μέσο παιδείας και γι' αυτό ακριβώς, το ανθρωπολογικό της «συμπλήρωμα», ο προλετάριος είναι σε θέση να έχει εποπτεία του «αναληθούς όλου» και επίγνωση της αλλοτρίωσης του παρ' ότι ο ίδιος αλλοτριωμένος (Βάκη,2006,σ.51).

Η αντίληψη επομένως της «πραγματικής υπαγωγής» δεν είναι μια αντίληψη παραίτησης που συγκατανεύει σιωπηρά και υπογράφει άνευ όρων το «τέλος της ιστορίας» που γίνεται συνώνυμο του αδύνατου της κριτικής και αλλαγής της κοινωνίας. Η αντίληψη με την οποία έρχεται σε ρήξη είναι αντίθετα αυτή του προλεταριάτου ως επαναστατικού υποκειμένου, η επαναστατική συνείδηση του οποίου απορρέει από την ταξική του θέση. Εφόσον η εργασία στο ύστερο μαρξικό έργο αποτελεί την υλική μορφή πραγμάτωσης της κεφαλαιακής σχέσης, το προλεταριάτο δεν μπορεί να αποτελεί ενσάρκωση υπέρβασης αυτής της σχέσης αλλά προϋπόθεσή της. Στο βαθμό που η μαρξική θεωρία της αξίας θεωρεί ως βάση του κεφαλαίου την ζωντανή εργασία, η εργατική τάξη είναι αναπόσπαστο στοιχείο του καπιταλισμού παρά άρνησή του όσο καθοριστικό ρόλο κι αν έχουν παίζει στον εκδημοκρατισμό και εξανθρωπισμό του καπιταλισμού οι εκδηλώσεις ταξικής πάλης. Η υπέρβαση του κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης δεν μπορεί επομένως να βασίζεται στην αυτο-βεβαίωση της εργατικής τάξης ή στην αντίληψη ότι είναι ο δίκαιος ιδιοκτήτης του πλεονάσματος που παράγει. Μια τέτοια αντίληψη θα συνεπαγόταν την κατάργηση της τάξης των καπιταλιστών αλλά όχι του κεφαλαίου. Αντίθετα, η βασική αντίθεση που υπαινίσσεται το ύστερο μαρξικό έργο δεν είναι η αντίθεση ανάμεσα στην εργατική τάξη και τον καπιταλισμό αλλά αυτή ανάμεσα στην εργατική τάξη ως δομικό στοιχείο της εργασίας στον καπιταλισμό και στην δυνατότητα ενός άλλου τρόπου παραγωγής και όχι ενός άλλου τρόπου διανομής (Βάκη,2006,σ. 52-53).

Σε αυτό το σημείο, θεωρείται σκόπιμο να αναφερθεί μια διαφορετική προσέγγιση σε σχέση με την θέση των Hardt και Negri για την τυπική και πραγματική υπαγωγή. Ο Caffentzis⁷⁸ έδειξε ότι όχι μόνο ο Μαρξ δεν έβλεπε τις δυο φάσεις της καπιταλιστικής

⁷⁸ Caffentzis, George (1998). "Immeasurable value? An essay on Marx's legacy". *The Commoner*, vol. 10, pp. 87-114.

υπαγωγής να διαχωρίζονται εννοιολογικά και λειτουργικά έτσι ώστε να μπαίνουν σε κάποια διαχρονική διαδοχή κι εξέλιξη, αλλά εντελώς αντίθετα, για τον Μαρξ, οι διαδικασίες αυτές ήταν πλήρως αλληλεξάρτητες και μάλιστα συγχρονικές και στην ίδια την εποχή του στα μέσα του δέκατου-ένατου αιώνα.

Οι συγγραφείς του βιβλίου δέχονται ότι η εργασία δεν μπορεί να παίξει το ρόλο δυνάμει επαναστατικού υποκειμένου και το ερώτημα που τους απασχολεί αφορά τον εντοπισμό του κοινωνικού φορέα αλλαγής (Βάκη,2006,σ. 53). Προς αυτή την κατεύθυνση οι Hardt και Negri επενδύουν τις ελπίδες τους αφ' ενός μεν στην έννοια της γενικής διάνοιας, παρακάμπτοντας επιμελώς την ερμηνεία της από τον ίδιο τον δημιουργό της ως αλλοτριωμένη μορφή του κεφαλαίου, προκειμένου να δείξουν ότι ένα νέο επαναστατικό υποκείμενο γεννιέται, που το βαφτίζουν «πλήθος». Ο οντολογικός ιστός της αυτοκρατορίας υφαίνεται από την πέραν κι εκτός μέτρου αποεδαφικοποιημένη δραστηριότητα του πλήθους που διαρκώς μετακινείται για να παραγάγει (Βάκη,2006,σ. 53).

Είναι αλήθεια ότι οι Νέγκρι και Χαρντ απαντούν σε ένα αληθινό πρόβλημα με μια μη πειστική απάντηση. Το αληθινό πρόβλημα είναι η αναγκαιότητα επαναπροσδιορισμού τόσο του προλεταριάτου όσο και του κεφαλαίου σήμερα. Η απάντηση που δίνουν είναι οι γενικόλογες κατηγορίες της αυτοκρατορίας και του πλήθους. Πιστεύουν ότι έλυσαν το πρόβλημα με μια οντολογική, προ-νεωτερική ερμηνεία του όρου «γενική διάνοια» κατά την οποία είναι δυνατή η σύσταση μιας αντι-αυτοκρατορίας λόγω της αχαλίνωτης φαντασίας, δημιουργικότητας και παραγωγικότητας του «πλήθους». Για τους συγγραφείς, η μαρξική έννοια της «γενικής διάνοιας» δεν είναι κατηγορήμα του κεφαλαίου αλλά οντολογικό ιδίον του «πλήθους» (Βάκη,2006,σ. 54).

Οι συγγραφείς αποκρυσταλλώνουν το πρόγραμμα τους σε τρία αιτήματα: Πρώτον, αυτό μια παγκόσμιας ιδιότητας του πολίτη (global citizenship). Δεύτερον, το δικαίωμα όλων σε ένα μίνιμουμ εισόδημα και τρίτον, το αίτημα της επανιδιοποίησης. Με εξαίρεση το τρίτο αίτημα, τα δύο πρώτα αιτήματα ουσιαστικά αναφέρονται αφενός μεν, στο αναφαίρετο δικαίωμα της εργασίας με την έννοια της δίκαιης διανομής και πλήρους απασχόλησης αφετέρου δε, στην κοινωνική πρόνοια των ανέργων μέσω ενός μίνιμουμ. Εμπίπτουν έτσι, στη ρητορική των φιλελεύθερων δικαιωμάτων κι εμφανίζονται ως σημαιοφόροι των αστικών ιδεωδών που η ίδια η νεωτερικότητα εξήγγειλε αλλά ουδέποτε εκπλήρωσε παρά ως προάγγελοι μιας «αντι-αυτοκρατορίας» ενός άλλου τύπου παγκοσμιοποίησης ή διεθνισμού (Βάκη,2006,σ. 56).

3.2. Συμπεράσματα

Από πολλές πλευρές οι θεωρίες του Νέγκρι θυμίζουν τις απόψεις των πιο ακραίων υποστηρικτών της «παγκοσμιοποίησης»: ζούμε σε μια πλήρως παγκοσμιοποιημένη οικονομία όπου το κεφάλαιο μεταφέρεται από την μια άκρη του πλανήτη στην άλλη με «το πάτημα ενός κουμπιού», και όπου τα κράτη και οι ανταγωνισμοί τους, ανήκουν στο παρελθόν. Μπορούμε να δούμε έναν καπιταλισμό ουδέτερο; Από την φύση του τρόπου παραγωγής η απόφαση είναι αρνητική. Ο Λένιν⁷⁹ αναφέρει: «*Ο παλιός καπιταλισμός έφαγε τα ψωμιά του. Ο καινούριος είναι πέρασμα σε κάτι άλλο. Το να προσπαθεί κανείς να βρει «στέρεες αρχές και συγκεκριμένο σκοπό» για να συμφιλιώσει το μονοπώλιο με τον ελεύθερο συναγωνισμό, είναι φυσικά χαμένος κόπος*» (Λένιν, 1986, σ.44). Ο Negri, διέβλεψε μια διορατική ικανότητα του Λένιν: θεωρεί ότι ουσιαστικά προέβλεψε την Αυτοκρατορία. Ο Λένιν ωστόσο είναι σαφής, με «το πέρασμα σε κάτι άλλο» σαφώς δεν εννοούσε την Αυτοκρατορία, αλλά κάτι περισσότερο πολύπλοκα ταξικό.

Μπορεί να θεωρηθεί η Αυτοκρατορία το Μανιφέστο του 21^{ου} αιώνα; Η απόφαση είναι και πάλι αρνητική. Σε καμία περίπτωση δεν επέχει θέση ενός υλιστικού προτάγματος. Ολόκληρο το κείμενο βρίσκεται από ασάφειες. Ενώ προτάσσει έναν κόσμο πέραν του μέτρου, καλεί το πλήθος να υιοθετήσει την πρόταση για έναν μίνιμουμ κοινωνικό μισθό. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μιχαήλ⁸⁰: «*Η Αυτοκρατορία των Hardt και Negri απεικονίζει έναν μετα-ιμπεριαλιστικό, διεθνικό και αποκεντρωμένο κόσμο που κυβερνάται από το κεφάλαιο, ενώ οι μετα-9/11 ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι θεωρούνται ένα είδος οπισθοδρομικού πραξικοπήματος των ελίτ που προσπαθούν να αναπαράγουν συνθήκες προγενέστερες από την έλευση της Αυτοκρατορίας. Η επίπλαστη, αυθαίρετη φύση αυτής της πνευματικής ερμηνείας μπορεί εύκολα να αποδειχθεί εφόσον παρουσιάζει ελλιπή τεκμηρίωση στο τομέα ανάλυσης της πολιτικής οικονομίας. Παρά την ελκυστική, εξωτική και εν μέρει ενδιαφέρουσα γλώσσα, μερικές φορές με άπογες οξυδερκείς τοποθετήσεις, εξαντλείται σε αφαιρετικές γενικεύσεις και κοινοτοπίες με ολοκληρωτικά αποπροσανατολιστικές πολιτικές συνέπειες*» (Michael-Matsas, 2008, σ. 46).

⁷⁹ Λένιν, (1986), *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

⁸⁰ Michael-Matsas S., (2008), «The New-Old Imperialism», *Critique*, Vol. 36, No 1, April 2008, σ. 46.

Η κεφαλαιοκρατική παγκόσμια κοινωνία της πληροφοριακής οικονομίας προσιδιάζει σε έναν κόσμο άκεντρο; Η Strange⁸¹ τονίζει την άποψη ότι το παγκοσμιοποιημένο σύστημα προσιδιάζει περισσότερο σε έναν μετασχηματισμένο ιμπεριαλισμό με κέντρο την Αμερική. Η άποψη αυτή στηρίζεται κυρίως στο γεγονός ότι η ιεραρχία της οικονομικής κοινότητας έχει την έδρα της στην Ουάσιγκτον (Strange, 1989,167).

Οι Hardt και Negri προσπαθούν να ταυτίσουν το τέλος της αποικιοκρατίας με το τέλος του ιμπεριαλισμού. Ο Boron τονίζει ότι οι στρατηγικοί διαπραγματευτές τόσο την δεκαετία του 1980 όσο και σήμερα είναι περίπου οι ίδιοι. Από την μια πλευρά οι διεθνικές εταιρείες, με εθνική βάση, και από την άλλη οι κυβερνήσεις των βιομηχανικών χωρών και οι οργανισμοί διεθνούς κύρους, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα ή ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου. Ο Boron ισχυρίζεται ότι θα ανταποκρινόταν περισσότερο στην πραγματικότητα αν παραφράζοντας τον Λένιν υποστηρίζαμε ότι η Αυτοκρατορία είναι το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού και τίποτε άλλο (Boron,2005,σ.113).

Τι σημαίνουν απόψεις σαν του Νέγκρι για τους αγώνες που ξετυλίγονται σήμερα; Το πρώτο είναι ο τεμαχισμός τους, με το κάθε κίνημα να προσπαθεί να διεκδικήσει την «επανάκτηση της καθημερινής ζωής» και «αυτόνομων χώρων» χωριστά από τα άλλα. «*Η εξέταση των κοινωνικών αγώνων στο συστημικό περιβάλλον του ελέγχου σημαίνει λοιπόν την κατάκτηση της δυνατότητας να ζήσουμε καθ' ολοκληρίαν το παράδοξο, σύμφωνα με το οποίο το πολιτικό υποδηλώνεται στις δομές του Κράτους, του ελέγχου, της ειρήνευσης, εκεί είναι που δεν υπάρχει πλέον το πολιτικό και προπάντων δεν υπάρχει η δημοκρατία. [...] Οι σημερινοί αγώνες έχουν αρχίσει να υφαίνουν αυτόν τον νέο ιστό του πολιτικού και της δημοκρατίας: μόνο επιδιώκοντας, μελετώντας, πραγματώνοντας, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα σχετικά με τα όργανα μιας νέας δημοκρατίας στο πλαίσιο της συνεργατικής οργάνωσης της εργασίας, που θα συμπεριλαμβάνει ολόκληρη την κοινωνία*⁸²» (Negri,2000, σ. 1). Αν η συνεργατική οργάνωση της εργασίας συμπεριλαμβάνει ολόκληρη την κοινωνία, οι αγώνες ενάντια σε τι και σε ποιόν προτάσσονται;

Η Αυτοκρατορία τελειώνει με την «ανεπίσχετη ελαφροσύνη και χαρά του να είναι κανείς κομμουνιστής⁸³». Απέναντι σε μια τέτοια ελαφροσύνη, οι κομμουνιστές θα είχαν να

⁸¹ Strange S., (1989), “Towards a Theory of Transnational Empire”, in E.-O. Czempiel and J. Rosenau (eds), *Global Changes and Theoretical Challenge. Approaches to World Politics for the 1990's* (Lexington, VA: Lexington Books).

⁸² Negri, (2000), «Κοινωνικοί αγώνες σ' ένα συστημικό περιβάλλον», *Αυτονομηδία*, Τεύχος 14, σ.1-5 (ένθετο). Το κείμενο του Negri περιλαμβάνεται στην συλλογή κειμένων του: «Ο Χειμώνας Τελείωσε», εκδόσεις Castelvecchi, Ρώμη, 1996.

⁸³ Hardt – Negri, (2002), *Αυτοκρατορία*, Αθήνα, Scripta, σ.546.

προτάξουν, πέρα από το ταξικό τους μίσος, την αναγκαιότητα απόκτησης επαναστατικής θεωρίας, ικανής να αναλύει κάθε δεδομένη συγκεκριμένη κατάσταση μέσα σε κάθε κοινωνικό συγκεκριμένο πλαίσιο.

Βιβλιογραφία – Αρθρογραφία

1. Bloch E.,(1985), *Ουτοπία και Επανάσταση*, Αθήνα, Έρασμος.
2. Boron A., (2005), *Empire and Imperialism: A Critical Reading of Michael Hardt and Antonio Negri*, London-New York, Zed Books.
3. Caffentzis, George (1998). “Immeasurable value? An essay on Marx's legacy”. *The Commoner*, vol. 10, pp. 87-114.
4. Godelier M., (1987), *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, Αθήνα, Gutenberg.
5. Hardt M. – Negri A., (2001), *Η εργασία του Διόνυσου*, Αθήνα, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
6. Hardt M.,(2002), *Η Αυτοκρατορία*, Αθήνα, Scripta.
7. Lessa S., (2006), «“Η άυλη εργασία”: Νέγκρι, Λατσαράτο και Χαρντ», *Ουτοπία*, Τεύχος 71, σ27-42.
8. Meszaros I., 1981, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, Αθήνα, Ράππα.
9. Michael-Matsas S., (2008), “The New-Old Imperialism”, *Critique*, Vol. 36, No 1, April 2008, σ. 46.
10. Negri A., (1992), *Η Μηχανή του Χρόνου*, Αθήνα, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
11. Negri A., (2001), *Βιοπολιτική και Αντιεξουσία*, Αθήνα, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
12. Negri A.,(2005), *The politics of subversion - A manifesto for the twenty-first century*, Cambridge, Polity Press.
13. Negri, (2000), «Κοινωνικοί αγώνες σ’ ένα συστημικό περιβάλλον», *ΑυτονομηdiA*, Τεύχος 14, σ.1-5 (ένθετο). (Το κείμενο του Negri περιλαμβάνεται στην συλλογή κειμένων του: «Ο Χειμώνας Τελείωσε», εκδόσεις Castelvocchi, Ρώμη, 1996).
14. Sassen, (2001), *Χωρίς Έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
15. Strange S., (1989), “Towards a Theory of Transnational Empire”, in E.-O. Czempiel and J. Rosenau (eds), *Global Changes and Theoretical Challenge. Approaches to World Politics for the 1990's* (Lexington, VA: Lexington Books).
16. Thompson, E. P. (1994), *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, Θεσσαλονίκη, ΝΗΣΙΔΕΣ.
17. Zizek, (2001), “Have Michael Hardt and Antonio Negri rewritten the communist manifesto for the twenty-first century?”, [*Rethinking Marxism*] *Dossier on Empire*, Vol. 13- No3/4, pp.190-198).
18. Βάκη Φ.,(2006), «Η Αυτοκρατορία και οι Εχθροί της», *Ουτοπία*, Τεύχος 71, σ.43-61 Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
19. Λένιν Β.Ι., (1982), *Κράτος και Επανάσταση*, Αθήνα, Θεμέλιο.
20. Λένιν,(1986), *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
21. Μαρξ Κ. και Ένγκελς Φ.,(1982),*Θέσεις για τον Φόιερμπαχ - Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής Γερμανικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
22. Μαρξ Κ. και Ένγκελς Φ.,(1997), *Η Γερμανική Ιδεολογία - τόμος 1ος*, Αθήνα, Gutenberg.

23. Μαρξ Κ. και Ένγκελς Φ.,(2004), *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
24. Μαρξ Κ.,(196-;), *(Συμβολή στη) Κριτική της Φιλοσοφίας του Δικαίου του Χέγκελ*, Αθήνα, Αναγνωστίδης.
25. Μαρξ Κ.,(1975), *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Αθήνα, Γλάρος.
26. Μαρξ Κ.,(1978), *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Αθήνα, Παπαζήσης.
27. Μαρξ Κ.,(1978), *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
28. Μαρξ Κ.,(1992), *Grundrisse - Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας - τόμος 3ος*, Αθήνα, Στοχαστής.
29. Μαρξ Κ.,(2001), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Γαλλία*, Αθήνα, Στοχαστής.
30. Μπιτσάκης Ε., (2004), «Σπινόζα: “Ένας διφορούμενος υλισμός”», *Ουτοπία*, Τεύχος 61, σ.123-131
31. Νέγκρι Α., (1983), *Από τον εργάτη-μάζα στον κοινωνικό εργάτη*, Αθήνα, Κομμούνα.
32. Παντσιέρι Ρ., Νέγκρι Α., Τρόντι Μ., (1990), *Νεοκαπιταλισμός και επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα, Κομμούνα.

